

SZOLGÁLATOM

Tartalom

Theologiai tanulmányaim	2
Egyházi pályafutásom első szakasza	27
Theologiai tanárságom Kolozsvárt	61
Püspöki szolgálatom	93
A Debreceni Tudományegyetem katedráján	108
Jegyzetek	120

THEOLOGIAI TANULMÁNYAIM

Ezerkilencszáznolc szeptember közepe táján iratkoztam be a kolozsvári theologiai fakultásra. Be kell vallanom, hogy ami a saját akkori elgondolásomat illeti, tévedésből kerültem oda. Költő akartam lenni, nem theologus vagy lelkipásztor. Mit kerestem hát a theológián ? Úgy éreztem, arra vagyok hivatva, hogy a „végső dolgok” titkait keressem s e titokról alkossak költői megoldásokat. Mivel pedig a „végső dolgokkal”, tudomásom szerint, a theologusok foglalkoznak, tehát - gondoltam, - nekem is theologussá kell előbb lennem, hogy azután betölthessem költői hivatásomat. A theológiától eszerint költői képzeletemnek sajátos tartalommal való megtermékenyítését reméltem. Azt hittem, hogy ebben a rejtelmes főiskolában végleges és fellebbezhetetlen magyarázatot kapnak Isten, világ, élet és halál titokcsomói s e magyarázat birtokában nekem nem lesz más dolgom, mint a költői alakbaöntés, a megragadó, hatásos kifejezés. Természetesnek véltem, hogy a theologia magával a kételkedés árnyékától sem érintett, biztos hittel szolgálja ki mindazokat, akik ezért mennek oda. Ez volt a tévedés, mely engem a theológiára vitt. Csalódásom elkerülhetetlenül és gyorsan bekövetkezett. Kiderült, hogy a theologia nem adhat hitet, sőt a tudós professzorok előadásai inkább széttépik, lerombolják a magunkkal hozott gyermeki hit maradványát is. Különösen súlyos kiábrándulást okozott az a felismerés, hogy a theológián szereplő tantárgyak nem táplálják és nem termékenyítik meg a költői képzeletet s nincs is bennük semmi költőiség. Kész hit,

kész igazság, végleges megoldások pedig egyenesen ellentétei annak, amit ezen a helyen kínálnak. Az akkori kolozsvári theologia kiváltképpen arra volt alkalmas, hogy a magamfajta képzelődőket alaposan kiábrándítsa s mint a földrengés, ontsa össze éretlen hiedelmeiket.¹¹

Csalódásom keservesen meggyötört, tévedésemért súlyos belső harcokkal kellett megfizetnem. De végre is megmaradtam a theológián, theologusnak. Emberi tévedésem Isten akaratából később termékenynek bizonyult, miután magamhozterve zúzóadásaimból és szédületeimből, hozzáfogtam, hogy tisztázzam, elsősorban önmagamra nézve, a képzelet és a hit viszonyát. A képzelet világa volt az, amit tévesen, a theológián akartam megtalálni, mint költői ihletem birodalmát, de ezen a tévedésen át jutottam el a nagyobb igazságnak: a hit világának valóságához.

Idetartozik annak megállapítása, hogy ebben az időben még összefonódva, tisztázatlanul s inkább ösztönösen élt bennem a kifejezést kereső képzelőerő, a bölcselő hajlam és a vallásos megbizonyosodásra irányuló „hinniakarás”. Gyermek- és serdülőkori magányosság, elnyomottsági érzéseket keltő életkörülmények, néhány személyi hatás, köztük egy „szabadgondolkozó” baráti lehajlása és tolsztoji tanításai,¹² majd könyvek s főleg egy szépirodalmi formában megírt buddhista hitvallás¹³ táplálták és formálták lelki életemet. Egyszer, tizenhat-tizenhét éves koromban, végigolvastam a Máté evangéliumát s Jézus személyisége és tanítása, valamint szenvedései és kereszthalála mélyen megragadtak és megrendítettek, noha a hatás hogy úgy mondjam, inkább irodalmi volt, mint hitbeli vagy valláserkölcsi.

Nem könnyű évtizedek távlatából tárgyilagos képet alkotni önmagunk lelkiéletéről és szellemi alakulásáról. Azt hiszem azonban, hogy a theologia küszöbén erős metafizikai ösztönnel állottam, világ és ember létének miért-jét feszegetve s ez az ösztön hajtotta képzeletemet, hogy próbáljon áttörni a természet és az értelem korlátain, a világteremtés és kormányzás transcendens műhelyébe. Ezt az égbetörő képzeletet azonosnak éreztem a vallásos hittel. Vagyis hittem abban, ifjúi módon, hogy a képzelet, abban a legmagasabb formájában, ahogy a nagy költőkben nyilvánlik, csakugyan képes megragadni azt, ami világotúli és emberfeletti. Az tehát, amit én költői hivatásnak, költészetnek tartottam, tulajdonképpen metafizikai

elmélkedés, bölcsekedés volt s a költészethez inkább csak a kifejezési mód kapcsolta, mivel e nagy dolgokhoz a szép költői képeket és szavakat tartottam egyedül méltónak, mint királyi öltözetet.

De nemcsak a költészet azonosult bennem ezzel a metafizikával, hanem a vallás is, ami nyilván azt jelenti, hogy mikor a theológiára mentem, bibliai értelemben nem voltam hívő lélek. A legtávolabbról sem vádolom ezért az iskolai vallástanítást. Két olyan derék vallástanárom is volt,¹⁴ aki tanításának lényegét saját személyiségének bizonyágtevő feltárásában látta s buzgó akarattal, baráti szeretettel igyekezett növendékeit Krisztushoz vezetni. Fáradozásuk nem is múlt el rólam hatástalanul, de ez kifejezetten jellemnevelő, erkölcsi hatás maradt. Nem tehettek arról, hogy evangéliumi hitet nem tudtak lelkemben gerjesztem. „Vallásomat”, egészen függetlenül a vallástanítástól, magam építettem s magamnak tartogattam, menedékül a hétköznapiság pora-szennye elől. Az ifjúkornak ezt az esztétikai színezetű, természetimádó pantheizmusát, ezt az idealisztikus énszerелеmből, halálvágyból és világmegváltó felajánlkozásból szövődő álvallását a valláslélektani kutatások azóta eléggé feltárták, akkoriban azonban még rejtelem volt a nevelők előtt s nemigen tudtak volna mit kezdeni vele, ha véletlenül beleütköznek. Szerencséjükre az ifjúkor vallása elzárkózó, titkolózó s nem tárja ki magát a hivatalos személyeknek. Ebbe a szentélybe csak a kortás-ifjú léphet be, ha a kölcsönös bizalom valahogy hidat vert a két lélekvár között s az ifjúkori barátság feledhetetlen varázsa ezekből a találkozásokból és vallomásokból fakad. Nekem ilyen barátom alig akadt s társaim csak versekbe öntve ismerhették meg vallásomat, mikor már sokkal inkább a kifejező forma jött megítélés alá, mintsem a tartalom. Így hát a vallástanból jelest, verses imáimért jutalmat kaptam, de a vallásom maga egészen más volt, mint amiről órákon feleltem s amit rímbe szedtem az imádság-pályázatra.

Teljes őszinteség nélkül ez a theologus-életrajz elveszteni minden jogosultságát. Ezért kell a metafizikai ösztön serkentése mellett megemlékeznem egy másik hajtóerőről is, mint amelynek szintén volt része abban, hogy a theológiára menjek. Tizenhat-tizennyolc éves koromban vakációim jórészét rokonai lelkipásztori háznál töltöttem s megismerkedtem az egyházi élet formáival és gyakorlati jelenségeivel.¹³

Több ízben végeztem istentiszteletet is, eleinte reggelenként, a kántor, a harangozó s néhány kegyes vénasszony társaságában, könyvből olvasván fel a kijelölt imádságot, mely írójának ékesszavú szerénysége szerint „nem pompás ugyan, de szíves áldozat” kívánt lenni az Úr trónusa előtt. Később prédikáltam is, természetesen kiváló egyházi írók számomra választott és megfelelőnek ítélt beszédeit. Egyszer sem állhattam meg, hogy ezekbe a „szent” szövegekbe bele ne toldjak valamit a saját gondolataimból, vagy hogy saját szóképeimmel, hasonlataimmal ne helyettesítsek laposnak, üresnek érzett cirádákat. Illetlenség és vakmerőség volt bizonyára, ma nem is értem, honnan vettem hozzá a bátorságot? Lelkipásztor-rokonom és bírám azonban többnyire helyeselte s néha éppen dicsérőleg említette meg ezeket a felelőtlen beavatkozásokat, mikor templomból jövet megtette észrevételeit és megadta tanácsait szolgálattal kapcsolatosan. Persze nem tudta, hogy olyankor az enyémet dicséri. Főleg az nem tetszett nekem ezekben a beszédekben, hogy íróik a bibliai csodákat jelképesen magyarázták, vagyis nem hittek az Isten beszédének s mindent elkövettek, hogy valami más, többnyire igen közönséges értelmet hozzanak ki belőle, holmi jó tanácsokat, tisztos intelmeket, hasznos tudnivalókat.

Az efféléket mindig kihagytam. A csodát ugyan akkoriban magam se vettem szó szerint, de ettől a hamisítástól ösztönösen iszonyodtam, átéreztem a csoda igazságát s hittem, hogy a hívő látja és éli azt. Mint Isten szabadító vagy ítélő tetteről szóló vallomást fogtam fel s így állítottam a hallgatók elé is. Jól szoktatott gyülekezet lévén, a templom minden alkalommal zsúfolva volt s a hívek fegyelmezetten, mély csendben figyeltek rám. Innen-onnan elismerő nyilatkozatok is értek. Ez pedig növelte bennem az ifjú hiúságot és nagyratörést s erős kísértéssé vált számomra, hogy olyan pályára menjek, ahol mindig lesz „közönségem”. Bizony, „sok gondolat van az ember elméjében, de csak az Úrnak tanácsa áll meg.” (Péld 19,21)

A kolozsvári theologia értéke a sokoldalú és sokféle hatásban rejlett, melyek gyakorta élesen ellentétes sugarakban zuhogtak az ifjú lelkekre. Lehetséges, hogy ez a tényállás nem volt kedvező a diákság átlagára és gyengéjére, de feltétlenül termékenyítő, nevelő hatásúnak bizonyult a komolyan elmélyedők, a szellemi harcra termettek és az erkölcsileg bátorlelkűek évről évre egymás nyomába lépő csapatára.

Az 1895-ben megnyílt intézet éppen ekkortájt lépett fiatal életének második időszakába. Igazgatóját, Kenessey Bélát,¹⁶ aki kezdettől fogva vezette, 1908 tavaszán választották püspökké. Egyidejűleg az intézet új szervezetet, kormányzati és gazdasági autonómiát nyert s az első négyéves ciklusra Nagy Károly¹⁷ lett az igazgatója. Ez a személyi változás egész világfordulást jelentett ebben a mikrokozmoszban. Kenessey az annak idején Budapestről importált pietisztikus, „élőkeresztyén” irányzatnak volt előharcosa Erdélyben, „téríteni” jött a „hitetlenek” közé s a teológiát megtisztítani „az enyedi racionalizmus” szellemétől, ahogy a megszűnt nagyenyedi theologiai akadémia tanítását a belmissziós mozgalom hívei, igazságtalanul, elnevezték. Nagy Károly éppen az enyedi örökség továbbplántálója volt a kolozsvári teológián s a német filozófiai idealizmustól meghatározott theologiai liberalizmusával, valláserkölcsi humanizmusával már eddig is erős hatást gyakorolt az ifjúságra, mostantól kezdve pedig megnyílt a lehetősége, hogy tudományos és nevelői elveit döntőekké tegye az intézet további fejlődésében. A másik nagyfontosságú változás szintén nemrég, 1907-ben következett be, mikor a Molnár Albert halála után¹⁸ esztendőök óta üres gyakorlati theologiai tanszék ismét gazdát kapott a fiatal Ravasz László személyében.¹⁹ 1909-ben pedig a harmadik jelentős változás is bekövetkezett: Kenessey Béla utódként megkezdte munkásságát az újszövetségi tudomány tanszékén Bartók György.²⁰ E változások közben változatlanul továbbfolytatta a filozófia előadását az egyetemen Böhm Károly,²¹ aki Ravasznak és Bartóknak is mestere volt. Ezek a nevek adták meg a kolozsvári theologiai fakultás e második, nevezetes időszakának jellegzetességét s mindig nagy ajándéknak tekintetem és tekintem máig is, hogy az én theologus-diákságom négy éve is erre az időszakra, annak éppen a kezdetére esett, mintegy az üde és ragyogó hajnalára. Az említetteken kívül kezdettől fogva az intézet tanárai voltak Kecskeméthy István,²² az ószövetségi tudomány és Pokoly József,²³ az egyháztörténelem professzorai.

Theologiai fejlődésemre nézve nem közömbös, hogy első évem alatt éppen ők ketten helyettesítették a Kenessey távozásával megüresedett újszövetségi tanszékét, melyet csak a következő tanévben vett át Bartók György. Pokoly József az

újszövetségi irodalomtörténetet, Kecskeméthy István pedig a Galatákhöz írott levél, a Mennyei Jelenések és a János evangéliuma magyarázatát adták elő ebben a két félévben. Sajnos, az újszövetségi irodalomtörténet reám nézve úgyszólván kárba veszett. Került ugyan a kezünkbe egy, a Kenessey előadásaiból régebben készített, rosszul litografált jegyzet, melyet azonban még elolvasni is nehezen tudtunk a gyarló technika miatt, megérteni pedig, a volt professzor elevenítő és ihlető magyarázata nélkül, még nehezebben. Pokoly nem adott ki vezérfonalat, csupán megjegyzésekre szorítkozott a helyettesítés csekélyszámú óráján s e megjegyzésekkel kívánta a Kenessey-féle hagyományt értelmezni számunkra. Az anyagot, mint mondatok halmazát, megtanultam ugyan és jelesre kollokváltam belőle, de emlékezetemben és főleg érzésemben csak annak zűrzavara maradt, hogy az újszövetségi iratok történelmi hitelessége, szerzőik kivolta és tanításaik valódi értelme többé-kevésbé bizonytalan és megbízhatatlan. Tudtam, hogy a jegyzet is, az előadó is más, éppen ellenkező eredményt kívánt szolgálni, de bizony csak ez jött ki belőle. Oka volt ennek az is, hogy az akkori tanulmányi rend szerint az elsőéves hallgató az éppen előadásra kerülő tantárgyakat kapta s volt köteles hallgatni, minden átmenet és előkészítés nélkül. Ez a körülmény, különösen éppen a bibliát illető kritika szempontjából, a legtöbb diákra, reám is zavaró és kiábrándító hatással volt.

Ilyen kezdeti hatások más theologiai tantárgyakkal kapcsolatosan is értek s ez lett egyik indítóokává annak, hogy professzorkoromban előharcosává lettem az első évfolyam tanulmányi elkülönítésének és a tulajdonképpeni theologiai tudományokra való előkészítő évvé tételének. Az újszövetségi irodalom- és kánontörténet terén való gyarló és zavaros ismereteimet csak magánszorgalomból és nagy nehézségekkel tudtam pótolni az évek hosszú során keresztül, sőt pótolgatom még ma is. Szintén készületlenül talált az újszövetségi írásmagyarázat is, elsősorban nyelvi szempontból, mert gimnáziumi görög tudományom nem mutatkozott elégségesnek a szövegek megértésére, újszövetségi görög nyelvtant pedig ebben az évben még nem tanultunk. Magyarázat közben felmerült egész csomó részletkérdés, melyeket csak a magasabb évfolyamok hallgatói érthettek meg, mivel ezt a magyarázatot a négy évfolyam együtt hallgatta s reánk, újoncokra alig lehetett tekintettel a professzor. De

azért Kecskeméthy személyisége és tanítása már ebben az első évben s az újszövetség tárgyalt könyveinek megértésében sem maradt reám nézve hatástalan. Olyasmikkel hatott, amikre esetleg nem is helyezett különösebb hangsúlyt. Sohasem tudhatja a professzor, mikor, melyik szava, megjegyzése, kijelentése ragad meg egy ifjú lelket s válik abban felejthetetlenül nevelő hatásúvá. Kecskeméthynek szokása volt, hogy a tudományos exegézis után egyik-másik vershez vagy szakaszhoz gyakorlati építő gondolatokat fűzött, felhívta figyelmünket: milyen megindító prédikációt lehet tartani ennek a textusnak alapján, mi volna a beszéd főtétele, felosztása, legfontosabb építő gondolatai. Különösen olyankor villantott meg pompás igehirdetői, evangelizáló vagy katekhétai ötleteket, mikor az eredeti szöveg fordítása lehetőséget nyújtott a Károlyi-féle fordítás mélyebb, gazdagabb, újszerű értelemmel való helyettesítésére. Ilyenkor, pillanatokra, kiragyogott lényéből a próféta, a bizonyágtevő s szavai kivirultak, megforrósodtak. Sohasem felejtettem el ezeket a mellékesen szórt ajándékait, megőriztem és nagy áldással éltem is velük lelkipásztori s theologusi minőségemben egyaránt.

Tulajdonképpen szaktárgyának, az ótestamentumi tudománynak területén is az írásmagyarázathoz fűződő ilyesféle megjegyzésekkel gyarapított legmaradandóbban. A Genezis Jahvista részei, a Királyok második könyve, Ésaías könyvének részletei, melyeket theologus éveim alatt magyarázott, ma is az Ótestamentum legelőbb és legsugárzóbb részei számomra, különös szépségeik és mélységeik miatt, melyekre ő mutatott reá jókedvében. Mert volt rosszkedve is, mikor - nem minden ok nélkül – gyanakodott a diákra, hogy „bekottázta” a héber bibliát a szöveg magyar betűs olvasatával s a Károlyi-fordítás szavaival. Általában bizalmatlan természetű ember volt s talán keserű tapasztalatok alapján bizonyos idegenkedést érzett maga iránt Erdélyben, hova egykor őt is hittérítőnek küldték. Diákjai közül is csak nagyon kevesen férközhettek a közelébe.

Bár a héber nyelvtant nagy elszánással tanultam és az első év végén szóbeli nyílt versenyre is álltam belőle, nem tudtam ennek a nyelvnek mélyére hatolni s ebben feltétlenül része volt annak is, hogy Kecskeméthy nem volt türelmes, aprólékos, számonvevő nyelvtan-tanító s nem is magyarázott meg minden részletet kellően.

Csak a különösebb nyelvtelenséggel és érzékkel bírók vitték sokra nála s ezekkel szeretett órákon és kollokviumokon foglalkozni, ami a többire nézve tolvajnyelven való társalgásnak tetszett. A további évek folyamán előadta az ószövetségi irodalomtörténetet és bibliai theológiát. Óriási, több száz oldalas kéziratot adott át sokszorosításra mind a két tárgyból, mondván, hogy a sokból talán valamit inkább megtanulunk kollokviumra és vizsgákra, mintha egy rövid vezérfonalat készített volna, melyet magunknak kellene kitöltenünk saját jegyzéseinkből. Ez is jellemző a diákok felőli véleményére. Ezek a kéziratok, melyeket előadásain még bővített is, szálakra bontották széjjel az ótestamentumi könyveket, a legapróbb részletekig, hogy szövegkritikai úton kimutassák a sokféle forrás jelenlétét, összedolgozását, eredeti és toldozott formáját az egyes művekben. Ez az elemzés fárasztó és unalmas volt s még a bibliai theológiában is elveszett szem elől a vezető gondolat, a maradandó jelentés a sok feltevés, magyarázási mód, bizonyítás és cáfolás rengetegében. Már ezekben az előadásokban bontakozott Kecskeméthynek az a későbbi radikális vallástörténeti kritikája, melynek *Az ótestamentumi vallás c. tanulmányában*²⁴ s a prófétaikönyvekhez írt egyes kommentárjaiban irodalmi kifejezést is adott.

Diákkoromban még csak felrezzentem annak nyugtalanító sejtésére, hogy személyes élő hite és radikális tudománya között számomra megfajthetetlen ellentét mutatkozik s megzavart az olyasféle kettősség, hogy az ótestamentumi pátriárkák a prédikációjában és a bibliamagyarázati elmélkedésében Isten választottjai, hívő és küzdő emberek, a tudományban ellenben valami babiloni csillagmítoszból származó alakok, eredetileg a zodiakus csillagképei, vagy hogy a zsidók, a húsvéti bárányról szóló prédikációjának megható bizonyágtétele ellenére, a tudomány józan fényében nem Egyiptomból és nem a Vörös-tengeren át szabadultak a rabságból, hanem csak Palesztinának egyiptomi fennhatóság alatt álló délibb részéből szöktek át egy patakon. Általában, a sok kritikai részlet halmozása folytán az a benyomásom keletkezett, hogy az Ótestamentumban semmi sem úgy történt, ahogy le van írva, eltekintve attól, hogy semmi sem akkor történt, mikorra a szerzők teszik, továbbá hogy minden másvalamit jelent, mint amit a szavak mondanak róla, fájdalom, sokkal közönségesebb, többnyire politikai vonatkozásokat takarván. Később egyszer szó

volt köztünk hitének és tudományának erről a látszólagos ellentétéről, mire ő azt mondta, hogy a bibliai tudomány az a keserű gyökér, melynek megrágása nélkül nem lehet az édes gyümölcshöz, a hithez eljutni. Ő bizonyára el is jutott, illetve sohasem szakadt el ettől a hittől, de annak idején tanítványaiban, (legalább bennem mindenesetre) sok szorongató kétséget és nyomasztó homályt támasztott. Szerencsére a praeceseken és az akadémiai istentiszteleteken végzett szolgálataival, buzgó, forró imádságaival és hatalmas erejű igehirdetői bizonyágtételeivel mindig el tudta csendesíteni ezeket a gyötrelmeket s kibékített abban a hitben, hogy ez az ő igazi lénye és életének igazsága.

Pokoly József professzorról személyes vonatkozásban keveset mondhatok. Sokfelé elfoglalt ember volt, előadásokat nagy megszakításokkal, aránylag kevészer tartott, azokról kéziratot nem adott, kollokviumokra, vizsgákra Wargha Lajos: A keresztyén egyház történelme c. munkájának²⁵ megfelelő részeit jelölte ki tananyagul s mivel tudtuk, hogy csak azt kérdezi, saját előadásai majdnem nyom nélkül repültek el a legtöbbünk feje felett. Pedig az a csekély töredék, amire mégis emlékszem belőlük, azt bizonyítja, hogy érdekesek és tanulságosak lehettek. Még leginkább egyházi jogi fejtegetései és az egyházi törvény cikkeire vonatkozó szellemes, éles kritikai megállapításai gyakoroltak reám olyan hatásokat, melyeknek később az egyházkormányzásban és igazgatásban, valamint a törvényhozói munkában hasznát láttam, így pld. először ő figyelmeztetett, kollokviumon, egy kérdés kapcsán arra, hogy akkor érvényben levő törvényünk nem állapítja meg az egyház hitvallási alapját és nem tartalmaz semmi ebből következő rendelkezést. Egyébként éles elméjét, nagy tudását, igazságosságát és jó szívét volt módomban néhány alkalommal közvetlenül is meglátni, tapasztalni és tisztelettel emlékembe zárni.

Sokkal közelebbi és életem alakulására döntőbb volt Nagy Károllyal való kapcsolatom. Még enyedi diákkora óta benső barátság fűzte családomhoz. Szívesen is fogadott, mikor tisztelgő látogatást tettem házánál s mindjárt figyelmeztetett, nem sokat törődve velem, mit értek meg belőle s mit nem, hogy sohase foglalkozzak tömegekkel, hanem mindig csak egyénekkkel, mert nincs más érték, csak az egyéni lélek, Isten székhelye. Saját egyéniségemet sohase vessem meg, csak lelkiismeretemre

hallgassak, keressem a szabaddá tevő igazságot és mindenki bencsüljem a jóakaratot, aminél többre ember nem képes, mert a több Isten ajándéka. A kábítóan, lenyűgözően rám ontott tanítás minden szava beleégetődött lelkembe s fél értelemmel is rendkívüli megtiszteltetésemnek éreztem, hogy méltatott rá. Futólag még nevelési elveit is körvonalazta, miközben látogatóba indulva, elköszönt és elbocsátott. Mi ebben az intézetben – mondta – tanítunk, irányítunk, serkentjük a lelkiismeretet, de senkire bilincset nem rakunk. Hadd próbáljon, keressen, üsse meg magát s szökkenjen talpra a saját erejéből, aki férfi s mások pásztora akar lenni. Tőlünk minden diák megtudja, mi a jó s ha nem szégyenli gyakran élénk állítani, jele, hogy meg is fogadta. Ezekkel a számomra akkor rendkívül felemelő kijelentésekkel indított útnak theologiai pályámon.

Nagy szerencsém volt, hogy a váltakozó tanmenet rendje szerint ebben az első évben a theologiai enciklopédiát hallgattam tőle, mert ez valóban tájékoztató, bevezető jellegű tantárgy volt s egyúttal az ő kedvenc stúdiuma is, melyet szenvedélyes lelkének egész hevével s félelmetes dialektikájának teljes ragyogó fegyverzetével fordított a mi zsenge elménk és hitünk öntudatosítására, edzésére. Jellemző tigrislépteivel puhán szökkent fel az előadói emelvényre s néha, valamelyik keresztyénség ellenes szellemi irányzattal folytatott tusája csúcspontján, önfeledten a katedra sarkára is feltelepedett. Mefisztó-arcának minden részecskéje élénk mozgékonyssággal kísérté szavait, sűrű szemöldökei alatt hol haragosan elsötétült, hol sárgás fénnel fellángolt ijesztő és vonzó tekintete. Ezek az előadásai lebilincseltek és elragadták az ifjúságot, ő volt első csodálatunk és hódolatunk tárgya a theologian, pedig mint szeszélyes kollokváltatótól és kiszámíthatatlan vizsgáztatótól, általában mindenki rettegett. Igazgatói minőségében, fentebb érintett nevelői elveinél fogva alapjában véve nem volt félelmetes, de azért sohase lehetett tudni, mikor fogja el az alkalmi buzgóság, hogy számba vegye a mulasztásokat, rendtelenségeket és porba sújtsa a bűnösöket olyan dorgálással, amilyent csak ő tudott rázúdítani szerencsétlen fejünkre. Pedig az ifjúság körében szájról szájra öröklődtek s egyébként megfigyelés alapján is gyarapodtak az életének viharos kilengéseiről suttagó történetek, de soha nem jutott senkinek eszébe, hogy ezek miatt zúgolódjon erkölcsi

dorgálásai ellen, mert Nagy Károly lelkeségéhez tartozott az őszinte megnyilatkozás saját kudarcai, botlásai felől s a megbánás és jobb elszánás nyílt előtárása. Mindenki érezte, hogy megrótt, kárhoztatott hibáiban az igazgató elsősorban a saját maga hibáira haragszik s azok ellen támad. És ezért volt neki mindig igaza az ifjúság lelkében és tekintete előtt. Ami a theologiai enciklopédiái előadásait illeti, sok tekintetben csalódást okozott vele, különösen eleinte s kétségekkel gyötört meg, hogy egyáltalán maradjak-e a theológián? Bármilyen imponálóak voltak is fejtegetései az abszolúttól való függésérzésről, mint a vallás lényegéről, a csodáról, mint a hit önkifejező módjáról, a valláserkölcsi idealizmusról, mint Jézus személyiségének és tanításának örök értékű tartalmáról, a tudomány és a vallás békéjéről a modern theizmusban, mely éppen a vallás függetlensége és érinthetlensége érdekében fogadja el a tudományos világnézet elveit s adja fel a biblia csodaszemléletének tárgyias érvényét, a mulandó korformát az egyedül értékes tartalomért és a többi, engem mégis szomjasan és éhesen hagytak, mert az általam sóvárgott pozitívum, a világ- és emberfeletti valóság, a bebizonyíthatóan létező, élő Isten helyett, határozottan úgy éreztem, eszmékkal, csupán elgondolt és jelképesen létező ideálokkal s a földi életen túl nem ható igazságokkal akarnak ezek a fejtegetések kielégíteni. A másik ok, ami megzavart, az volt, hogy Nagy Károly szellemi alkatából hiányzott az esztétikai tényező, a művészi szemléletre és alkotásra képesítő képzelet. Pedig nagy szónok, szárnyaló igehirdető volt, de ezen a téren is villámló dialektikája és etikai szenvedélye ejtett rabul, döbentett és sürgetett erkölcsi megújulásra s nem képzelőereje alkotott sugárzó és megrendítő képeket a hit élménye és valósága számára. Én az értelmi és erkölcsi erőket a képzelet hatalma nélkül nem tartottam elégségesnek arra, hogy a világ és élet titkát megragadhassák s valóságos belső tapasztalást adhassanak Istenről és örök életről, önmagukban, érzésem szerint, csupán a földi lét korlátaiban érvényes, emberi értékeket valósítanak meg s legfennebb jelképeket alkotnak az önimádás számára. Természetesen nem tagadhattam, hogy készületlen és fegyelmezetlen elmémet ő iskolázta be a rendszeresebb és magasabb elvi gondolkozásra s egyáltalán ő adott formákat, eszközöket ahhoz, hogy magam is elindulhassak az elmélkedés nehéz útján, mely reményem

szerint Isten valóságához vezethet. Mit nem adtam volna érte, ha négy szemközt megkérdezhetem: kiben, miben hisz, szó szerinti értelemben s ő egyszerűen és világosan megfelel rá. De természetesen ezt nem tehettem s meg kellett elégednem azzal a gondolattal, hogy eszméinek igazságában hisz. Ez valami olyant jelentett nekem, hogy magában az emberben érez és lát valamit, a lelket vagy szellemet, ami több az embernél, Istenből való, vagy maga Isten. Ez a bennünk nyilatkozó isteni talál tökéletes kifejezést, tehát eszményt Jézusban, aki ezért Isten fia és valláserkölcsi hatása folytán nevezhető Megváltónak, Idvezítőnek. Nem elégített ki ez a megoldás, de egyelőre bele kellett törődnöm. A helyzet az volt, hogy én a theológián a magam életének személyes meggazdagodását reméltem a transcendens világ titkaival s ehelyett megkaptam a vallásnak, a mások vallásának igazolását, a hívő és imádkozó élet általános emberi jelentőségének hangoztatását, a hithősök vallásában megnyilatkozó világnézeti és erkölcsi erők páratlan kulturális értékének kimutatását. Megtudtam, hogy ez a vallás a theologia tárgya, nem pedig Isten és a túlvilág, hogy így a theologia igazi neve vallástudomány s büszkén követelheti helyét a többi szellemi tudományok rendszerében. Ha csak tudós akartam volna lenni valaha, ez az útbaindítás nyilván kielégíthet, hiszen megvan a tapasztalati tárgy, a vallásos ember, akit majd kedvemre vizsgálhatok és magyarázhatok, akár csak tanárjelölt barátainknak, akik velünk laktak az internátusban, megvolt a tárgyuk, amivel tudományosan foglalkozzanak, némelyiknek a rovarok, másoknak a vegyületek, harmadiknak a nyelvek. S milyen büszkék voltak reá, hogy a mi ködös, megfoghatatlan eszméinkkel szemben ők ezekre a reális valóságokra adták a fejüket! Elégedettségük magával sodorta egyik theologus társamat, aki velem együtt tépelődött, az intézet őszi pompában haldokló kertjében keringve, pályaválasztásunk meddőségén. A magával hozott gyermeki hit omladékai közül elmenekült a természettudomány szilárd várába. Én azonban ott maradtam a theologusságban, mert az az út, amerre menekültem volna, nem nyílt meg előttem; akkori gyámoltalan irodalmi próbálkozásaim nem jártak szerencsével.

A következő évek alatt Nagy Károlytól hallgattam a vallástörténetet, vallás bölcsészetet, a keresztyén hittant és a keresztyén erkölccsant. Az előbbi kettőt Kovács

Ödönnek A vallásbölcsezet kézikönyve c.,²⁶ a maga idejében úttörő és kitűnő munkája alapján adta elő s ez a könyv volt a kollokviumi és alapvizsgái követelmény foglalatja is. A vallástörténeti rész akkor már, ismereti anyagát tekintve, csaknem teljesen elavult, a kidolgozás azonban érdekes és vonzó volt. Kár hogy Nagy Károly igen aprólékosan követelte a tudását, ami ezt a szép könyvet a legtöbbszörnek ellenszenvessé tette. A vallásbölcsezeti rész tulajdonképpen a bölcseleti rendszereknek a vallásra vonatkozó eszméit, tanait ismertette, többnyire a másodkézből vett feldolgozásban. Ezeket a rendszerismertetéseket Nagy Károly teljes egészükben a magáévé tévén, kedvtelven fejtegette, kritizálta, támadta, esetleg magasztalta őket s kollokviumokon alaposan megizzasztotta velük a diákokat. Saját hitük öntudatosítása szempontjából terméketlen stúdium marad, sőt inkább megzavart, mint tisztított, mert a sokféle filozófiai meghatározás között könnyen eltévedt a gyakorlatlan elmés a költővel szólva oda jutott, hogy „talán mindenkinek igaza van és talán senkinek sincs igaza.” A magam részéről sokat gyötrődtem azon, hogy könyvünk nyomán milyen fölényesen bírálgatjuk Kantot, Hegelt s más szellemóriásokat, pedig ha ők nem tudták az igazat megtalálni, én vajon hogy a csodába találjam meg? De ha viszont valamelyikük magyarázatát a többiével szemben el is fogadom, mit érek vele? Vigasztalóbb-e az, ha a vallásban az abszolút szellem öntudatra jutásának képszerű fokát látom az emberi öntudatban, mintha az erkölcsiség egyik, sajátosan motivált formáját ismerem fel benne? S ha már felismertem, miért ne cseréljem fel a tiszta fogalmi tudással, a bölcsezettel, vagy az önmagáért való, kategorikus imperativusnak engedelmességgel, amelyik túlvilág és ítélet nélkül, sőt Isten nélkül is a jót cselekszi? Mégis, Kovács Ödön könyvének és Nagy Károly tanításának köszönhetem azt, hogy miután sikeresen lealvizsgáztam belőle, felébredt lelkemben az első olyan gondolat, amely aztán elindított a saját theologiai szemlélődésem útján. Ráébredtem, hogy ez nem vallásfilozófia volt, csak egyes filozófusoknak – többek közt – a vallásról való véleménye s többnyire, az ész nevében, annak lebecsülése, mint ami egyik vagy másik lelki, szellemi tevékenység kezdetleges, vagy átmeneti megnyilatkozása, nem valóságos, reális, sajátos jelenség. A vallásfilozófia más valami lenne, ha lenne: a

vallás tényének vizsgálata önmagában és kapcsolatának tisztázása a szellemi élet más tényezőivel. S egy kérdés merült fel bennem, még ködösen, de elemi erővel: miféle valóságra vonatkozik a vallás? Arra-e, amire értelmi tudás, vagy a költői képzelet? S ezeken kívül nincs másfajta ismerés és ismerő erő? Még nagyon távol voltam a vallás realitásának problémafelvetésétől s ez a fogalom nem is létezett számomra, de felvillant már bennem a termékeny izgalom, mely most már a theológián való maradás végleges döntésére ösztönzött, reménységet gerjesztvén életem céljának és tartalmának megtalálására a vallás valóságára irányuló kutatásban.

Ezt a célt azonban nem a hittan és erkölcsstan stúdiumán át közelítettem meg, ami talán várható lett volna. Nagy Károlynak ezek az előadásai, a theologiai liberalizmus szellemében arra irányultak, hogy a keresztyén tanrendszert lefordítsa a filozófiai idealizmus és az erkölcsi humanizmus nyelvére. Ez a törekvés természetesen csak távolodást jelenthetett a vallás sajátos magvától és eredeti tartalmától.

Mások jöttek segítségemre, hogy megtalálhassam utamat. Elsősorban Ravasz László. Formáló, irányító és termékenyítő hatása már az első évben nagy segítségemre volt, később pedig mindinkább döntőkké váltak reám nézve előadásai, igehirdetései, tudományos és építő művei, személyi érintkezése, nevelői támogatása s végre barátsága. Benne fokozatosan megéreztem és megismertem azt a theologus professzort, akinek a legfontosabb és legelső a maga személyes, élő, evangéliumi hite, azután következik a szintén Istentől kapott ajándéknak és eszköznek, a szellemtudománynak (történelemnek, lélektannak, filozófiának) művelése és felhasználása a hit igazságának emberi oldalról való magyarázására, öntudatosá tételére, hogy a hívő értelmén át a vallás kultúrát megszentelő hatalommá lehessen s végre az a gyakorlati irányulás és minősülés, hogy öntudatos hitünkkel a hit harcát vívó lelkeket minőségükben emeljük és építsük, az igehirdetés, vallástanítás, nevelés, lelkipozás, szeretettevékenység elméletileg tisztázott és gyakorlatilag kipróbált útjain, módjain. Személyiségének hite, tudományos világnézetének meggyőző igazsága és theológiájának az élet alakítására törő lendülete mind határozottabbá

tették bennem azt a benyomást, hogy ő a maga módján megtette azt az utat az élet forrásához, amit a magam módján én is meg akarok tenni s amihez vezetőt keresve, benne emberileg azt megtalálhatom. Különösképpen azonban hozzákapcsolt az, hogy legjellegzetesebb szellemi képességének a művészi képzelőerőt ismertem meg. Ezzel a kivételesen nagy képességével állott az Ige szolgálatába s engem mindjárt éppen az ragadott meg, hogy világi irodalmi érvényesülés helyett erre a szolgálatra fordította azt. Mikor élethivatásom felőli legsúlyosabb belső viaskodásom közben egyik lakótársam figyelmeztetésére elolvastam Megújulás című beszédét,²⁷ megrendítő és vigasztaló élményként hatott reám az, hogy íme a hit dolgairól, a vallásosság agyoncsépett, unott, halott igazságairól is lehet ilyen ragyogóan színes, üdén szemléletes és életteljes módon beszélni, ha megvan valakinek hozzá a hitbeli meggyőződése és a művészi életre támasztó, kifejező hatalma. Nemcsak hogy lehet, hanem érdemes és bármekkora tehetséghez méltó feladat is ez. Fölszabadítólag hatott reám ez az élmény s egyúttal nemcsak saját képzeletem és az írói becsvágyam számára mutatott utat, hanem ennél is jelentősebb, mélyebb megérezését fakasztotta bennem magának a művészileg ábrázolt isteni valóságnak. És ez a kettős segítségadása lett az évek folyamán mind fontossabbá számomra. Ravasz László nemcsak írni, beszélni, ígét hirdetni tanított, hanem személyiségével, életével, munkásságával növelte, építette, öntudatosította hitemet is. Jóllehet az igehirdetés elméletét a másodéveseknek adta elő, én már elsőéves koromban mohó kíváncsisággal olvastam végig litografált kéziratát, mely a későbbi nagy Homiletikájának első vázlata és megfogalmazása volt. Másodéves koromban szorongva vittem hozzá első, irodalmilag is megfelelőnek érzett elmélkedésemet, hogy bírálja meg és adjon útbaigazításokat, miképpen írhatnék jobbakat? Nem lehet szóval kifejezni örömemet és hálámat, mikor elmélkedésemet egész terjedelmében és minden változtatás nélkül a Református Szemle vezető helyén láttam viszont.²⁸ Utána beszélgetésre hívott s szigorúan, de biztatólag figyelmeztetett kiküszöbölendő gyöngéimre s azokra a jó csírákra, melyeket ki kell fejlesztenem magamból. Könyveket is adott, hogy irodalmi mintákat ismerjek meg s bátorított, hogy próbálkozzam tovább, de csak őszinte és valóságosan átértett igazságok

megírásával. Ennek a tanévnek végén megnyertem a prédikációpályázatot s elismerő és buzdító bírálata megjelent az intézet Értesítőjében is.²⁹ Harmad-negyedéves koromban homiletikai szemináriumának kitüntetett és jutalmazott tagja lettem. A homiletikán kívül főleg a valláspedagógiában hozott új meglátásokat s ennek köszönhetem, hogy a theologia elvégzése után reám bízott vallástanítási munkába nem tanácstalanul és tehetetlenül állottam bele. Irányítása alatt nagy fordulat állott be eredeti célkitűzésemben: szolgálat, cselekvés által törekedtem most már megközelíteni a titkot, amit kezdetben az irányított képzelet dolgának véltem. Már ismertem és engedelmesen teljesíteni akartam az Igét: „Ha valaki cselekedni akarja az ő akaratát, megismerheti e tudományról, vajon Istentől van-e, vagy én magamtól szólok?” (Jn 7,17).

A második év elején, a tanévnyitó ünnepélyen hangzott el Bartók György: A vallástudomány tárgya és módszere c. székfoglaló értekezése.³⁰ Különös izgalommal hallottam belőle, hogy a theologia nem dogmák szülötte, mint a skolasztikában és a protestáns orthodoxizmusban, nem is dogmák szülője, mint a deizmusban és a felvilágosodásban volt, mert a keresztyén vallástudomány számára szilárd alapot nem a dogmák nyújtanak, hanem az általános vallástudomány eredményei azok a szilárd szegletkövek, melyeken a keresztyén vallástudománynak fel kell épülnie. A tekintély és a szabad kritika elve közötti gyökeres ellentétet nem áthidalni kell, hanem egyszer s mindenkorra megszüntetni. Kétkedés és szabad vizsgálódás nélkül nincs hit. A história, a filológia és a filozófia az a három tudomány, melynek módszereivel és eszközeivel a modern vallástudománynak élnie kell. A keresztyén vallás filozófiája nem végérvényes dogmákat állapít meg, melyeket büntetés és kiátkozás terhe alatt hinni muszáj, hanem normákat, melyeket követni kell.

A dogmatika normatív tudomány, nem ködös és egészségtelen érzelmi alapokra, hanem a tiszta észre épít, mert az érzés a miszticizmus forrása lenne, a misztikus dogmatika pedig nem tudomány. A hitnek tárgya Isten és Krisztus, a dogmatikának tárgya pedig ez az Istenben és Krisztusban való hit.

Lényeges különbség, melyet a tudománytalan theologia úgy látszik, készakarva igyekszik eltitkolni. A hit Istennek ismerete, a dogmatika erről az ismeretről tanító, tehát ismeretelméleti tudomány.

Akkor én is, valószínűleg társaim többsége is csak a tekintélyhit elleni bátor kiállást s a tudománytalan egyházi theologizálással szemben a tudományos theologia követelését vettük ki és méltányoltuk lelkesen ebből a székfoglalóból, mint ami a tanárjelölteknek is imponálhat. A hitnek ismeretelméleti vonatkozása, mely később reám nézve annyira fontossá vált, ekkor még homályban maradt s csak a Nagy Károly már említett vallásbölcészeti előadásainak csődtömege felett villant föl előttem. Egy érzés azonban már ott az ünnepélyen azt súgta nekem, hogy ez a fiatal professzor be fog törni az életembe és új égtájak felé fordítja majd figyelmemet. Az ifjúság örök alkata folytán azért is megnyerte rokonérzésünket, mert Kenessey püspök szemmel látható haraggal hallgatta a székfoglalót s utána üdvözlő beszéd címén alaposan ki is fakadt a kritikai theologia ellen, mely hitetlenséget szül. Aznap délben, az ebédnél szinte öltre mentünk azzal a kegyes csoporttal, amelynek tagjai a püspök úrnak adtak igazat új professzorunkkal szemben.

Bartók György két irányban is erőteljesen formálta gondolkozásomat. Vallástörténeti és filozófiai irányban. A régi bibliai theologia helyett modern újszövetségi vallástörténetet adott elő. Ennek az lett a gyümölcse, hogy egészen más, reális és élettelses világításban bontakozott ki előttem az Újszövetség. Megismertem egyet-mást Deissmann, Blass, Weinel, Gunkel, Bousset munkásságából,³¹ megtudtam, hogy az újszövetségi iratok nyelve, a „koiné”, közönséges népnyelv volt, „a kofák és katonák beszéde” s a kisemberek izeneteinek közvetítője, megvilágosodott előttem az evangéliumi és apostoli korszak világképét és gyakorlati magatartását át-meg átszövő antik néphit roppant bozótja, új értelmet nyert számomra Jézusnak „laikus” forradalma a hivatalos tudomány, kultusz és a szentesített külsőséges kegyesség ellen, egészen ismeretlen világ felfedezéseként hatott Pál apostol bizonyágtételének beállítása a római impérium vallási szinkretizmusába és misztériumvallásainak formaközösségébe, nemkülönben az alexandriai filozófia nagy jelentőségének bebizonyosodása az Újszövetségnek éppen a csúcspontokat képező részeire. Bartók

György buzdítására fordítottam le és adtam ki harmadéves koromban W. Bousset Jézus című könyvét.³² A fordítást fejezetről fejezetre maga nézte át s közben délutánokat beszélgetett el velem tudományos kérdésekről. Első lelkészképesítő vizsgái szakdolgozatomat is neki készítettem a Hébererekhez írott levél theológiájáról, több általa ajánlott forrásmű és kommentár alapján, úgyhogy bírálatában kiadásra érdemes tanulmánynak minősítette. Azonban jól tudtam, hogy a vallástörténet és a bibliai tudomány szakszerű művelése nem az én feladatom s ezért ezt a dolgozatomat sem tekintetem nyilvánosság elé valónak, nem is kísérleteztem a megjelentetésével. Ettől eltekintve azonban a vallástörténeti bibliaszemlélet számomra nagyon termékeny és lendítő hatású volt. Nemhogy megfosztotta volna a bibliát páratlan jelentőségétől és értékétől, hanem ellenkezőleg valóban az élet könyvévé tette, mert életre támasztotta holt betűjéből s korok és emberek lelkén át közvetlenül hozzám szólóvá elevenítette. Soha egy pillanatig sem volt az az érzésem, hogy a tudományos szemlélet magát az Igét relativizálná, sőt a korszerűségében megértett szövegből még hatalmasabban zendült ki az örökkévaló Igazság.

Említett Bousset-fordításom is, melyet itt-ott racionalizmussal, sőt hitetlenséggel vádoltak meg, engem egészen közel vitt Jézus személyiségének titkához. Igaz hogy Bousset vallástörténeti tényezőkből magyarázza Jézus Messiás-voltának saját lelkében élő, tragikus öntudatát, mint szükségszerű formát, mely nélkül lehetetlen lett volna működnie, de mégis elégtelen formát, melynek nehéz terhe alatt hallgatva ment és halt meg, de az, ahogy ezt az öntudatot Jahvének a népért szenvedő és meghaló szolgája és az égből leszálló dánieli Emberfia, az ítélőbíró alakjainak összeforrásából magyarázza, rendkívül megragadó és megvilágosító. „Jézus hitéről” beszél, melynek bizonyossága szerint, amiképpen földi életében és halálában beteljesedik rajta a Jahve szenvedő szolgájáról éneklő prófécia, úgy fog beteljesedni halála után a másik is, az ég felhőin visszajövő bíróról és királyról. Nem ütköztem meg ezen, úgy gondoltam, a tudós nem beszélhet másképpen a mi hitünk igazságáról, mint hogy Jézus hitének igazságául mutatja fel. Az pedig vitathatatlan, hogy Bousset Jézus személyiségét és igehirdetését a legnagyobb tisztelettel és hódolattal rajzolja meg s olyan megelevenítő művészettel, ami a hívő lelket is csak

segítheti Urának megértésében és szolgálatában. Így fogta ezt fel Bartók György is, éppen ezért ösztönzött a könyv lefordítására s én hálás voltam neki mindazért, amit ezzel kapcsolatosan nyerhettem tőle.

Azonban az ő igazi élethivatása nem a bibliai tudomány, hanem a filozófia művelése volt. Ahogy közelebb és közelebb engedett magához, én is feltártam előtte igazi problémáimat s így beszélgetéseink mindinkább filozófiai jelleget öltöttek. Böhm Károly filozófiájának megértését neki köszönhetem s az akkori legújabb filozófiai irányok és problémák megismerését is. De ő volt tájékoztatóm, alapvető művekhez juttatóm, és tanulmányozásra buzdítom a valláslélektan és vallásfilozófia területén is s így juthattam el ahhoz, hogy alapvizsgám után felvetődött s már említett kérdésemre, a vallás sui generis voltának és ismeretelméleti vonatkozásának problémájára a feleletadás előkészületeibe foghassak. Nélküle, az ő ösztönzése nélkül aligha szánom rá magam a filozófiai doktorátus megszerzésére, amit csak azért említek meg, mert ezzel kapcsolatosan tanulmányoztam át sok alapvető és később nélkülözhetetlen forrásművet.

Ahhoz, hogy a hit és az öntudatosan kialakított világnézet igényei összeegyeztethetők legyenek, nekem is Böhm Károly filozófiája adta meg a hathatós segítséget, mégpedig a Bartók György irányításával tanulmányozott művein át. A nagy filozófus személyes hatásában én már sokkal kevésbé részesülhettem, mint ő, vagy Ravasz László. Az első és második évben ugyan én is kötelezetten hallgattam, a harmadik évre pedig önként vettem fel előadásait, de eleinte még teljesen edzetlen voltam a nehézkes formájú fejtegetések figyelemmel kísérésére, azután a professzor betegsége miatt egy félév ki is esett s mire eljuthattam volna odáig, hogy igazán tanulsággal hallgathassam, már késő volt, Böhm Károly újabb rövid betegség után 1911. május 18-án meghalt. Előadásai közül az újkori filozófiának Bacontól Kantig terjedő történetéből elsőéves koromban, mindjárt az első félév végén kollokváltam is, anélkül azonban, hogy a stúdium sokkal több lett volna számomra jól megtanult leckénél. De akkor még maga Böhm is csak a félelmesen szigorú tanár volt a szememben, aminek rossz diákok előre feketítették, rémítésünkre. Sokkal többet jelentett azonban a filozófiai erkölcsstan története, melyet a második év első felében

hallgattam tőle. Több órán át fejtegette Jézus vallásos élményét és erkölcsi idealizmusát, majd a keresztyén erkölcsiség kifejlődését. Különösen a vallásos élmény „keserű gyökeréről”, a tehetetlenség és bűnbánat érzésében megnyilvánuló mélyes mélységes megtörtségről és ennek reakciójáról, a megváltás utáni vágyról mondott, mély meggyőződéstől áthatott komoly szavai érintettek nagy hatással, mert világosítón és vigasztalva feleltek rá éppen az idő tájt legerősebben gyötrő önvádjaimra és kételyeimre. Ettől kezdve éreztem nagyságát, értékességét és tekintetem rá hálás tisztelettel. De, mint mondtam, igazi tanítványává, megértőjévé csak halála után, műveim át lettem. Amint azt más vonatkozásban megírtam,³³ Böhmnek az öntudat végső tapasztalati tényén nyugvó, az ismerő és értékelő szellem törvényeit és normáit kifejtő kritikai idealizmusa mint más tanítványai számára, úgy az én számomra is meglepően alkalmasnak bizonyult arra, hogy a benső közvetlenséggel érzett evangéliumi hitigazságokat tudományos bizonyossággal és rendszerességgel ismételve meg az öntudat előtt s így a személyes hit jelentőségét egy magasrendű filozófiai világnézetben juttassa meggyőző kifejezésre. Filozófiája a lét és az érték csúcsára mutat, ahol az önvalóságú, önértékű Szellem áll, tisztaságának és szabadságának fenségében, mint az igazság, szépség és szeretet summitása. Azt hiszem, könnyen érthető, hogy ebben a filozófiában én is az emberi öntudat felől a Szellem-Isten felé tört tudományos utat láttam és üdvözöltem, mely egyenesen odavezet a hitnek ama legbensőbb magváig és titkáig, melyeknek megragadásáért, tévelygő módon, de helyes ösztönnel a theológiára jöttem. Különösen a János evangéliumának és leveleinek nagy kijelentéseivel hangzott egybe ennek a filozófiának eredménye: az Isten szellem, akit lélekben és igazságban kell imádni, az Isten szeretet, és aki a szeretetben marad, Istenben marad és Isten őbenne, az igazság szabaddá tesz és akiben megvan az Isten iránti reménység, az mind megtisztítja önmagát, amiképpen Ő is tiszta. Az élménynek és tudományos magyarázatának ez a meglepő és plasztikus találkozása nem kívánt a hittől semmiféle megalkuvást, mert hit alatt nem valami spekulációt gondolt, hanem reális lelki tényét és így a hitnek egyenesen érdekévé vált a tudományos magyarázat, melyben kijelentett igazságának

emberi megbizonyítását kapta, hogy így összekapcsolódhasson a szellem kultúrműveivel, az emberi élet egészének megszentelésére.

Végén jártam már theologiai diákéveimnek, mire ilyen módon kezdtek megnyugodni és elrendeződni bennem az élet nagy miértjeire kiáltó kérdések. Amint látszik, a theologia számomra a hit filozófiájaként alakult ki, ami az elmondottak alapján nem is történhetett másképpen. Azonban ezt a filozófiát egyáltalán nem tekintettem öncélú tudományoskodásnak, hanem egyrészt saját hitigényem és hitbeli benső meggyőződéselem öntudatosító kifejezésének és magyarázatának, másrészt a szolgálat alapjának, mások hitének öntudatosítására és építésére, öntudatosan hinni és szolgálni: ez a theologus sajátos feladata ebben a világban. Ez a tudomány és gyakorlat helyes egysége, melyre a theologiai képzésben törekedni kell.

Mindez természetesen hiábavaló lenne magának a hitnek megléte nélkül. Theologus-diákéveim alatt sokszor éreztem ebben a vonatkozásban sorvasztó apályt és szárnyra keltő dagályt.

Nem egyedül voltam így s baráti közösségben komolyan jártuk a kérők, keresők és zörgetők útját. Volt bibliaolvasó körünk, voltak elmélyedő megbeszéléseink, sokat jelentettek számunkra a précesek és istentiszteletek, melyeket tanáraink tartottak. A diákok nagy evangelizátorának és misszionáriusának, Mott Jánosnak 1909-ben történt látogatása³⁴ és megrendítő bizonyágtétele sokakkal együtt engem is az Ige engedelmesebb tudakolására és követésére segített és a nyomában meginduló magyar evangéliumi diákmozgalom, majd szövetség új életstílusának én is nagyon sokat köszönhetek. Volt intézetünkben mindig egy kisebb kör, amelyik Kecskeméthy professzor „élőkeresztyén” egyesületével kapcsolódott s egy ízben Szabó Aladár is³⁵ lejött Budapestről a Bethánia Egylet vezérkarával, hogy a theológián evangelizáljanak. Módszerek, külsőségek, viselkedési és hangulati apróságok tették ezt a közösséget számomra idegenszerűvé. Később jobban megismertem missziójuk értékét és jelentőségét, sőt egy-két tagjukkal bensőbb barátságba is kerültem, de utam nem egyezett az övékkel s eljött az idő, mikor ennek oka és célja megvilágosodott előttem. Annál áldottabbnak bizonyult saját hitem növekedésére annak a szolgálatnak útja, melyen tízen-húszan előbb a Bethlen Gábor Körben, azután a

Theologus Körben, a végén éppen az én elnökletem alatt jártunk. Ez pedig a vasárnapi iskolai szolgálat volt. Isten tudja, mennyire sikerült nekem a gyermekek hitét növelni, azt azonban háládatosan mondhatom el, hogy ők gerjesztették és táplálták az enyémet Jézus iránti szeretetük édes és hősie megnyilatkozásaival. Szülők és tanítók többsége, ezért vagy azért, ellensége volt összejöveteleinknek, de főként sáfárkodási és szolgálási próbálkozásainknak. A gyermekek nagy része azonban soha el nem maradt az órától, boldogan énekelt, imádkozott, csillogó szemekkel hallgatta a bibliai történetet, hozta csodafilléit az árva gyermektársak segítésére, vagy a pogány gyermektársak misszionálására s izgatott örömmel számolt be apró szeretetszolgálatáról, melyet magára vállalt. Nagy erőforrást gyűjtöttem szívükből eljövendő szolgálatok terhének hordozására.

Tudvalevő, hogy külső megnyilatkozások sokszor nem fedik a lélek belső történéseit s ennek nem egyszerűen tettetés a magyarázata. Harc és alakulás közben magunk sem vagyunk tisztában önmagunkkal. Sokáig betanult leckét, mások meggyőződését szavaljuk s magunk is azt hisszük, hogy a sajátunk, holott a mélyben már ellentmondás és új igazság feszül. Titkos kételyeink ellen heves bizonykodással bátorítjuk magunkat. Néha akaratlan kifejezést adunk valaminek, amit öntudatunk csak jóval később fogad be s máskor kardoskodunk olyan tételek mellett, melyek lelkünk mélyén már hitelüket veszítették. Theologus diákéveim külső megnyilatkozásai sem mutatták meg belső viaskodásaim igaz képét s mindaz, amiről eddig szóltam, saját magam előtt is csak részleteiben, hullámszó módon s egyes vonatkozásaiban csak később lett tudatossá.

Nagyon rapszodikus volt a tanulásom. Megszűnván a napról napra való lecketanulás középiskolai kényszere, eleinte én is élveztem a főiskolai szabadság kétes értékű gyönyörét és semmit sem tanultam a kollokviumok rémének közeledtéig. Szerencsére hamar kitomboltam magamat s akkor a túlsó végletbe estem: mindent egyszerre akartam felfalni, azt is, ami csak felsőbb évfolyam tárgya lesz. Nem minden stúdiumot tanultam egyforma érdeklődéssel és elmélyedéssel, némelyiket azonban kibővítettem szakkönyvek tanulmányozásával. Volt eset, hogy a szerencsében bízva indultam kollokválni, de volt úgy is, hogy már régen tisztában

voltam a tárgyalt s társaim bosszúságára napokon át regényt olvastam a kertben, mialatt ők a kurzust döngicsélve kerengtek az utolsó percig, mikor indulni kellett a veszedelem kitátott torkába. Tanárain bizonyára észrevették olykor készültségem némely pontokon való vékonyságát s csak jóakarató elnézésükön múlt, hogy mindvégig első diák maradtam évfolyamomon. A theologia, mint lecke, általában nem nagyon érdekelt s néha fárasztott és untatott is, csak mint személyes életkérdés, érdekelt szenvedélyesen. Szóval csak a látszat szerint voltam jeles diák, aki mindent egyformán szorgalmasan tanul és egyformán kifogástalanul tud. Harmadéves koromban a reformáció ünnepén, negyedéves koromban a március tizenötödiki ünnepélyen voltam az ifjúság szónoka. Mindkét beszédem megjelent, az elsőt A szabadság vallása címen magam adtam ki,³⁶ a második A márciusi eszmény cím alatt a Református Szemlében került nyomdafesték alá.³⁷ Az elsőnek negatív szövegei alatt ott lappang a szocializmus néhány vonzó eszméje és ígérete, melyek engem is, átmenetileg, erősen foglalkoztattak újságok, folyóiratok, könyvek és politikai tüntetések nyomán. Ifjú törekvés próbálkozik benne a keresztyénség és a szocializmus kibékítésére, egyesítésére, anélkül azonban, hogy egyiknek is, másiknak is az igazi lényege szóba kerülne. Nem fedti azt a tényleges lelki helyzetet, melyben voltam. A másodikban kissé koraérett prófécia nyilvánul a magyar intelligencia bukásáról. És a jövő útjának kijelölése ebben a mondatban: „Mi vagyunk és csakis mi lehetünk azok, akiknek ebben az országban legerősebb szellemi hatalma van kiküzdeni és megvalósítani az egyetlen önérték, az emberi szellem szabad érvényesülését, a magyarság hivatása az, hogy ebben az országban emberhez méltó életet teremtsen.”

És végre theologus-diákságom ideje alatt folyt viaskodásom a költőség álmával és kísértésével. Ebből csak annyi tartozik ide, hogy kísértés volt benne; hagyjam el a theológiát, úgy is, mint életpályát és úgy is, mint szellemi élettartalmat s keressék más utat és tárgyat irodalmi érvényesülesem számára. 1912-ben kiadtam ugyan verseskönyvem, a „Számadás”-t, de ez egyúttal leszámolás is volt. Hét esztendeig nem foglalkoztam ezután szépirodalommal s egészen rendkívüli körülményeknek

kellett jönniük, hogy a nemzeti szolgálat egyik módjaként, ismét ebbe a tintásüvegbe mártsam tollamat.

EGYHÁZI PÁLYAFUTÁSOM ELSŐ SZAKASZA

1912. július elsejétől 1918. augusztus 31-ig tartott egyházi pályafutásom első szakasza. Két hónapig voltam nagyenyedi segédlelkész, három évig hitoktató Kolozsvárt, két évig vajdakamarási lelkipásztor és egy évig a sárospataki theologiai akadémia professzora. Ezek a különböző munkamezők természetesen mind befolyással voltak theologiai gondolkozásomra és gyakorlati keresztyén magatartásomra is.

Az a rövid nyár, amit szülővárosomban, Nagyenyeden, mint segédlelkész töltöttem, még az emberekkel és körülményekkel való ismerkedésre is kevés volt. Mégsem tűnt tova nyomtalanul az életemből. Megéreztem a várakozás és reménykedés felém áradó sugárzását a gyülekezet szívéből, ami részben még néhai apám emlékének és a család régi jóhírének szólt ugyan, de mégis lelkesített és kötelezett. Ezért különös gonddal készültem az igehirdetésre. Már theologus-koromban szakítottam azzal, hogy mások betanult beszédeit változatlanul elmondjam s legációim alkalmával is igyekeztem legalább valamit a magam bizonyágtételéből adni a gyülekezetnek. Természetesen elismert igehirdetőik beszédeit használtam fel, de ez akkor úgyszólván homiletikai szabály volt s a részletekben maga Ravasz László is bőven élt vele. Most kerültem azonban először abba a helyzetbe, hogy nemcsak egyszer-kétszer, hanem rendszeresen kellett bibliamagyarázatokat és prédikációkat tartanom s elég gyakran temetnem is, ami állandó készületet és készenlétet

parancsolt. Áldott kényszer volt ez. Rendszeres bibliatanulmányozásra vezetett s idejekorán való belátására annak, hogy igét hirdetni nem lehet alkalmilag keresgél, kiszakított textusokról, hanem csak az állandó kapcsolat alapján, melyben az Igével táplálkozunk és benne lélegzünk. Ekkor kezdtem alaposabban tanulmányozni Kálvin nagy Institutioját s egyes kommentárjait is, hogy irányítást kapjak az Ige helyes értelmezéséhez. Ravasz László magától értetődően ihletőm és mesterem maradt, különösen a beszéd szerkesztésében és a szemléltetés módjában.

Tartalmilag két igehirdető gazdagított és egyben épített engem magamat is: Robertson³⁸ és Peabody;³⁹ az előbbi Czeglédy Sándor,⁴⁰ az utóbbi Imre Lajos⁴¹ tolmácsolásában.

Ravasz László egyszer azt mondta Robertsonról, hogy „csizmában járt a szentélyben”. De azt ő is elismerte, hogy a szentélyben járt. Tagadhatatlan, hogy a nagy angol igehirdető beszédeiben van bizonyos merevség, keménység és vaskosság. Az ő bizonyágtételében a hit legbensőbb tapasztalásai is olyan kifejezést nyernek, mintha természeti törvények volnának. De engem éppen ez a sajátossága nyugozott le, mert amire mindig vágytam és törekedtem, azt a szilárd bizonyosságot, az isteni életnek azt a szinte tapintható valóságát sugározta. Igehirdetésén meglátszik, hogy szíve szerint katona akart lenni, mert Krisztus előtti hódolatában a kapernaumi százados hite nyilvánul meg, ő is úgy szemléli a világot, mint roppant katonai tábort, melynek sokféle erői a vezérlő Igazságnak és Szeretetnek engedelmeskednek. Amilyen közvetlenül közelivé tudta tenni Krisztus emberi alakjában Istent és országát, a Kereszt törvényében a megváltó Szeretet bűnt megsemmisítő és bűnöst újjáteremtő hatalmát, éppen olyan mélységes igazsággal tárta fel az emberi lélek örvényeit és titkait. Élete sokkal rövidebb volt annál, hogy tapasztalással és tanulással szerezhesse meg azt a csodálatos emberismeretet, a lélek világában való tökéletes otthonosságot, amit beszédei tartalmaznak és árasztanak, elméjének kivételes intuíciója és hitének értelmet felülhaladó bölcsessége, résztvevő, segíteni kész szeretete nyitották meg előtte a lelkek ajtaját. A bibliai személyek és történések megelevenítésében s a ma emberével való összekapcsolásában minden igehirdetőnek mestere lehet. Mély gondolatai sokszor hetekig foglalkoztattak s

bibliamagyarázataimban, prédikációimban mint ritka gyémántokat, ragyogtattam meg őket. Ami Peabodyt illeti, ő friss ötleteket, csattanós alkalmazásokat, könnyed és tetszetős analógiákat halmozott fel az ifjúsághoz intézett rövid meditációszerű beszédeiben s derűs lelkű vezetőként segített át olykor lelki szakadékokon és meredélyeken. Felhasználtam üdítő megoldásait én is, mikor csak tehettem. Igehirdetői szolgálatom nagyon gyorsan megnyerte a gyülekezet figyelmét és érdeklődését.

Csakhamar jelentkeztek olyanok, akik szerettek volna alaposabban elmélyedni a Szentírásban. Ha ottmaradok, bizonyára termékeny bibliaköröm alakult volna. Így is sok biztatást és reménységet vittem magammal ebből a rövid szolgálatból. S néhány különös, maradandó emléket a vármegyei kórház ingyenes betegeinek temetéséről.

Az egyik névtelen csavargó volt, a másik utcalány, a harmadik fegyenc. Festetlen koporsójukat számárszekér vitte a kórház temetőjébe, mellette ostoros gyerek ballagott, mögötte én, palástosan. A sekély gödörnél ásójára támaszkodva várt egy rokkant, öreg, komor sírásó. Mikor először olvastam fel ilyen koporsó felett a feltámadás evangéliumát s imádkoztam a szegény bűnös lélekért, a fiú kiejtette kezéből az ostort, az öreg eltátotta a száját s még a csacsik is hitetlenkedve hegyezték hosszú füleiket, mi a csoda ez? De aztán szelídebben csúsztották le a koporsót a megdöntött taligáról a sírba, az öreg nem dobálta a földet olyan durván s a fiú nem csattogtatott annyira fülsiketítően az ostorával, mint eleinte. Ilyenkor valahogy kicsivé vált előttem a földi élet s mintha egészen közel nyílt volna a bűnbocsánat és örökélet titokzatos ajtója, még valami álomszerű illat is meglebbent a tárulására.

1912. szeptember elsejére püspöki kinevezéssel kolozsvári hitoktató lettem. Feladatomban az állami tanító- és tanítónőképző intézetekben és a velük kapcsolatos gyakorló elemi iskolákban a vallástanítás ellátása jelöltetett ki. A theológiáról csak most kikerült, tapasztalatlan és gyakorlatlan kezdő számára súlyos terhet és felelősséget jelentett ez a különben igen megtisztelő és szokatlan bizalmat eláruló kinevezés. Az igazgatók azonban a maguk részéről bizalmatlanul és aggódva fogadtak. Ez teljesen érthető is volt, hiszen a felső osztályokban tizenhét-tizennyolc éves fiúk és leányok tanítását és lelki építését kellett végeznem, kiknél alig néhány

évvel voltam idősebb. Eleinte jelentkeztek is kisebb zökkenők, de hála Istennek, csakhamar sikerült lekötnöm növendékeim figyelmét és megnyernem bizalmukat s ettől kezdve kicsikkel és nagyokkal egyformán jó barátságban és boldog munkaközösségben éltem három tanéven keresztül s még a negyediknek egy-két hónapjában is, falusi lelkipásztorrá való megválasztásomig.

A vallásos nevelés és tanítás kérdései már theologusdiák koromban élénken érdekeltek, pályamunkát is dolgoztam ki a katekhétika köréből s mint említettem, vasárnapi iskolai misszióban is vettem részt. Ekkor már körülbelül fél éve készültem a filozófiai doktorátusra s Imre Lajos barátom biztatására, aki szintén doktorátusra készült, főtárgyamul a pedagógiát választottam. Professzorom, Schneller István,⁴² a személyiség pedagógiájának magyar úttörője és lelkes hirdetője volt. Értekezésem írását a nyáron, Enyeden kezdtem meg s az ott nyaraló Bartók Gyöggel beszélgettem egyes részleteiről. „Bevezetés a személyiség pedagógiájába” címen tárgyaltam benne a nevelés értékelméleti megalapozását, a személyiségnek, mint a nevelés céljának alkatát, lényegét s a személyiség elvének a nevében, a növendékben és az önnevelésben való megnyilatkozását. Böhm Károly filozófiájából igyekeztem szilárd tudományos alapozást adni a pedagógiának s a személyiségnek Schneller-féle „ethizált éniség”-fogalmát összeegyeztetni a Böhm „nemes intelligentia”-fogalmával. E munka közben ismerkedtem meg K. Raumer nagy pedagógiatörténetével,⁴³ valamint a Th. Ziegler⁴⁴ és H. Weimer⁴⁵ történeti összefoglalásaival. Elméleti készültségemet többek között E. Linde,⁴⁶ R. Lehmann,⁴⁷ Fr. Niebergall⁴⁸ személyiség-pedagógiai műveinek, valamint O. Willmann⁴⁹ nagy didaktikájának és Th. Ziegler neveléstanának⁵⁰ áttanulmányozásával gyarapítottam.

Így elméletileg eléggé fel voltam készülve a tanítás és az ifjúsággal való lelki foglalkozás munkájára. A gyakorlat azonban sok kemény próba elé állított és csak fokozatosan tette lehetővé az elmélet ideális célkitűzéseinek megközelítését. De semmiféle elmélet nem gazdagíthatott volna meg annyira lelkileg, mint a gyermekekkel és a tanítójelölt fiúkkal, leányokkal való gyakorlati foglalkozás, együttes munka és áhítat. Sokszor vétettünk a módszeres előírások ellen és akárhányszor siettünk túlesni a kiszabott leckén, hogy szabadon beszélgethessünk személyes

kérdéseinkről. A kicsinyek között pedig ének és játék szakította meg a lankasztó magyarázatot vagy kikérdezést. Olyan lelki kötelék szövődött közöttünk, melynek sok szála évtizedek múlva is összekapcsolt és bár önmagukról csak ők tudnának bizonyosságot tenni, én szívesen teszek bizonyosságot arról, hogy gyermeki és ifjú ragaszkodásukon keresztül távoli igazságok mutatkoztak meg életformáló erőkként és theologiai elvontságok zörgő páncélából lépett ki az igazi evangélium.

Első félévemet, 1912. végéig nemcsak az iskolákkal és növendékekkel való tisztába jövés, hanem doktori szigorlatom is nagyon lefoglalta. A pedagógia mellett a filozófiát és esztétikát vettem tárgyaimul. E két utóbbinak Böhm Károly utóda, Pauler Ákos volt a professzora.⁵¹ Mikor, még májusban, megkérdeztem, milyen keretek között és mekkora terjedelemben készüljek „melléktárgyaimra”, szelíden megjegyezte, hogy ő csupán a források közvetlen ismeretét kívánja. Hogy közelebbről megismerjem, ebben a félévben végighallgattam „Bevezetés a filozófiába” című főkollégiumát. Szerencsémre olyan délutáni órákban adott elő, mikor nekem nem voltak óráim az iskolákban s így egyetlen alkalommal sem hiányoztam. Saját rövidítési eljárásommal jegyeztem s olyan lényeges és pontos jegyzetet sikerült készítenem, hogy a professzor maga is elismerőleg nyilatkozott róla, mikor litografált formájában kezébe került. Pauler kitűnő előadó volt, rendkívül világosan magyarázott és mestere volt a lényegyet tömörítő szintéziseknek. Minden tételét egy-egy példán bizonyította s ezzel szemléltetőbben jellemezte a filozófia egyes ágait, részeit, mint terjedelmes kötetek egész sora. Ennek a Bevezetésnek történeti része alapján láttam hozzá az általa kiemelt filozófusok egy-egy, esetleg néhány főművének olvasásához, kivonatolásához és megtanulásához. Ez volt tulajdonképpen az első nagy tanulás életemben. Különösen az utolsó három hónap alatt végeztem kemény munkát. Imre Lajos példájára, aki már régebbi idő óta rendszeresen cselekedte ezt, én is rátértem arra a gyakorlatra, hogy pont éjfélkor fekdtem le és pont öt órakor keltem fel s több pihenést nem engedtem magamnak. Hamarosan megszoktam, hogy ezt a öt órát alaposan, mélyen, álom nélkül átaludjam. Így aztán minden egyéb dolgom elvégzése mellett napi tíz, esetleg tizenkét órát fordíthattam tanulásra. A szigorlatot december közepén tettem le s

karácsony előtt avattak doktorrá. Hálás vagyok Paulernek, hogy komolyan véve kívánságát, filozófiatörténetek helyett maguknak a filozófusoknak munkáiba mélyedtem. Az ő irányítása nélkül sok klasszikusra nézve én is bizonyára megelégedtem volna a jobb hírű másodkezekkel. Így azonban éppen azt élvezhettem, ami a legjobb interpretációban is elvész, magának a fejtegetésnek menetét és módját, amelyből a közismertté vált tételek - esetleg torzítva – kikerültek. Különösen lebilincselte Platón Phaidrosa és Phaidonja, Descartesnek a Módszerről való beszélgetése és a Meditationes, Leibniz Theodiceája, Monadológiája, Hume: Vizsgálódás az emberi értelemről c. értekezése, Spinoza fenséges Ethicája.

A tanév vége felé közvetítette Bartók György a besztercebányai Madách Társaság felkérését, hogy a Böhm Károly életét és munkásságát megörökítő gyűjteményes munkába tanulmányt írjak Böhmnek a vallással kapcsolatos gondolatairól, tanának vallásos vonatkozásairól s a vallástudomány számára hasznosítható indításairól. A tanulmányt hamarosan megírtam s Bartók el is juttatta Kajlós (Keller) Imréhez, a munka szerkesztőjéhez. Tanulmányom 1913-ban jelent meg a Dr. Böhm Károly élete és munkássága c. mű harmadik kötetében és különnyomatban is. Vallásos világnézet és életfolytatás. Böhm Károly filozófiájának indításai egy vallásfilozófiai rendszer kiépítésére. Ez volt a címe s csak azért említem meg, mert első, zsenye kísérletem a vallásfilozófia terén. Meglátszik rajta, hogy a filozófiával való foglalkozásom közvetlen utóhatásának idejében készült, sokkal több van benne „az egyedül megismerhető antropológiai oldal”-ból, a lélektani processzus és mechanizmus „minden metafizikától és hitelvektől szabad” fejtegetéséből s az emberi értékelés „logikai munkájából”, mint a vallás élő valóságából. Ezt a valóságot a tanulmányban távolról sem tagadom (sőt titokban bizonyára csakis ezt keresem), de pesszimiztikusan oda jutok, hogy „a közönséges teremtképesség a végtelen szellem megközelítésére elégtelen”, ezért csak nevelés, irányítás útján keletkezik vallás a mindennapi ember lelkében, a vallásos élményt elsődlegesen átélő génusz világnézetének, életfolytatásának utánmásolása által. A gondolatot Bousset egy előadásából merítettem,⁵² azonban a Böhm „idea” és „ideál”-elméletével megalapozva, igyekeztem ismeretelméleti és értéktani megindokolással igazolni.⁵³

Ugyanezt a gondolatot részletesebben és nemcsak a vallás, hanem az egész szellemi élet magyarázatára kiterjesztve fejtettem ki A nagy személyiségek nevelői jelentősége c. tanulmányomban.⁵⁴

Kolozsvárt a legtermékenyítőbb és legbensőségesebb baráti közösségben éltem. Egy ideig, külföldről való hazajövele és Debrecenbe való távozása közt magántanári minőségében a theológián dolgozott nyelvészeti és vallástörténeti tanulmányain Varga Zsigmond;⁵⁵ már mint helyettes theologiai professzor, tért vissza Kolozsvárra Révész Imre;⁵⁶ a püspöki titkárságban és a hitoktatásban működtek Gönczy Lajos,⁵⁷ Tavasz Sándor,⁵⁸ Mátyás Ernő,⁵⁹ Vásárhelyi József,⁶⁰ gyakran járt be kolozskari lelkipásztori munkahelyéről Imre Lajos. Rajtuk kívül még több segédlelkész, hitoktató és segédtanár dolgozott ezekben az években Kolozsvárt, akik mind közel egyidőben laktak és végezték tanulmányaikat a theológián. Különösen, miután 1913 nyarán megházasodtam, a mi kis tűzhelyünk körül gyűlt össze a baráti társaság. Mikor csak lehetett, együtt töltöttük az estéket, vagy sétáltunk a város környékén. Sok egyéb mellett bőven folytattunk theologiai vitákat s az egyházi élet kritizálása természetesen napirenden volt. „Az alkotmány sáncain kívül” heves egyházpolitikai ellenzéket képeztünk, amiből nemcsak elszálló dohogások származtak, hanem később kiérő és megvalósuló reformok is. Filozófiai és theologiai kérdéseket főként Tavasz Sándorral, az egyház életének megújítására vonatkozó elgondolásokat pedig Imre Lajossal tárgyaltunk meg. Barátságunk ezek alatt az évek alatt mélyült el és szilárdult tudományos és gyakorlati munkaközösséggé. Mikor 1913 őszén súlyos beteg lettem s a következő év tavaszáig szanatóriumi kúrán voltam, Tavasz Sándor baráti önzetlenséggel vállalta helyettesítésem a vallástanításban.

Mikor 1914 márciusában felgyógyulva tértem vissza Kolozsvárra, már várt reám Ravasz László megkeresése, hogy legyek munkatársa a Protestáns Szemlében, melynek szerkesztését megbízás folytán átvette. A nagy múltú folyóirat életében öt emlékezetes esztendő jelent Ravasz László szerkesztősége. Különösen az időszerű nagy egyházi és nemzeti kérdéseket tárgyaló „szemléi”, irodalmi kritikái „Jelek és magyarázatok” c. rovatának a mindennapok jelenségeire tett harcias

véleménynyilvánításai keltettek a folyóirat iránt sokszor országos érdeklődést. Mindezeknek a rovatoknak megtöltésében a szerkesztő és fiatal munkatársai körében én is élénk, állandó részt vettem, mind az öt évfolyamon át. A közben kitört és elhatalmasodó világháború egyre inkább meghatározta a közéleti, irodalmi, felekezeti jelenségek tárgyalási módját és hangnemét, mindazáltal egészen az összeomlásig kitartottunk őrhelyünkön a prófétai kritika és bizonyágtevés missziójában. Ez állandó jellegű munka mellett az én feladatom volt még a vallás lélektani és filozófiai vizsgálatára vonatkozó szakirodalom ismertetése, bírálata s ennek a tárgykörnek feldolgozása is.

Ebben és a következő 1915-ik évben jelentek meg: A vallás lélektanáról írt kritikai szemlém,⁶¹ E. Boutroux: Tudomány és vallás a jelenkori filozófiában c. (Fogarasi Béla fordítása, Bp. Akadémia. 1914.) művéről szóló nagyobb ismertetésem⁶² és A hit szeme c. tanulmányom.⁶³ Boutroux pompás könyvének nagyon sokat köszönhetek. Eltekintve gazdag ismeretanyagától, kritikai eljárásának alaposságától és szellemességétől s attól a fejlesztő hatástól, melyet a módszeres tudományos munkában való edződése tekintetében gyakorolt rám, különösen két döntő tételével jött segítségemre. Az egyik az, hogy az ember sohasem telhetik be az emberrel, legjellemzőbb vágya az, hogy felülmúlja önmagát s ezt a vallásban éri el, minélfogva a vallás sohasem lehet emberimádás. Ez a meggyőzően bizonyított tétel további elmélkedéseim során kulcsot adott kezembe a vallástörténeti jelenségvilág legfontosabb tényeinek megértéséhez. A másik tétele úgy szól, hogy „a hit mindenben megkülönböztet egy olyan oldalt, mely Isten felé fordul”. Ennek a gondolatnak fonalán jutottam el a hit sajátos „érzékelő” képességének, bizonyos értelemben vett ismerő jellegének és értékelő erejének feltevéséig s kezdtem vizsgálgatni a hitnek az érzékelés, értelem, képzelet tevékenységeitől független természete körül, ami a Böhm-féle állásponttól, „a perfectio totalitásának elképzelésétől”, melynek „nincs más módja, mint a logikai, intellektuális munka”, lényeges eltérésem kezdetét jelenti.

A vallás lélektanának tanulmányozása rendjén, a sok között, néhány olyan művet olvastam át és kivonatoltam magamnak, melyek szintén hozzájárultak a

vallás, illetve a hit sajátos birodalmának közelebbi, részletes megismeréséhez, így pl. Wundt⁶⁴ és James⁶⁵ munkáit. Idézett kritikai szemlémben a vallás keletkezésére vonatkozó elméleteket ismertetve, különböző okokból elégteleneknek és téveseknek nyilvánítottam a spekulatív, a természettudományos, a szociológiai, a néplélektani, a pragmatikus és a pszichoanalitikus megoldási kísérleteket. Magam az ismeretelméleti, vagy szellemtani magyarázat mellett állottam. Ez alkalommal felvettem már a vallásos ideálalkotás realitásának kérdését is, de még csak odáig jutottam, hogy ez a realitás magának a szellemiségnek sajátja. A vallási közösség kialakulására nézve az antik néphit jegyeiből arra következtetek, hogy egy minden pozitív formát megelőző általános lélekhit-közösségnek az emberi szellem egységéből törvényszerűen kellett következnie. Azonban ennek a mágiában való primitív gyökerére ekkor még nem tudtam rátalálni. Még mindig azt tartom, hogy az Istenideáltól, mint az életparancs hordozójától függ a vallásos élet alakulása s éppen ebben keresem az eredeti vallásos élménynek, a vallásalapítók élményének nevelő és közösségalkotó jelentőségét s még nem vagyok tisztában az egzisztenciális közösség nem tudatos és kényszerű alakító hatalmával a vallásos életformák terén, melyekbe csak később és nagy harcok közepette játszik bele az Isten-kép értékelő reformja.

A hit szeme azonban már fordulatot jelent eddigi utamon. Hozzájárult ehhez a háború sok megrendítő benyomása, a folyton nehezedő életkörülmények lelkesre-súlyosodása, betegség, emberekben való csalódás, majd külső kudarc, mely lelkipásztorság utáni törekvésemet érte. Mindezek együttesen fordították életemet a hit kockázata és elszánása felé. Gyakorlatilag ez abban nyilvánult meg, hogy örökre lemondtam sorsom és pályám egyéni kezdeményezéssel való alakítási kísérletéről s megfogadtam, hogy soha, semmiféle állásra pályázni nem fogok, hanem ott szolgálok, ahova a lelkek a maguk indíttatásából hívnak s az ilyen hívásban Isten rendelését fogom látni és tisztelni. Ezt a fogadalmat mindmáig meg is tartottam, mert állást, hivatást csakis meghívás alapján töltöttem be. Elméletileg arra készítettem életem alakulása, hogy keressem a hit minden mástól megkülönböztető lényegét, amire a lélek bizalma épül és támaszkodik, az emberi ész és képzelet elkerülhetetlen

csalásainak és csalódásainak legyőzésével. Ennek a keresésnek dokumentuma „A hit szeme”. Ehhez Boutroux-nak említett mély értelmű gondolata adott termékeny indítást. A hitnek általa megállapított „megkülönböztető” képessége, mely minden létezőt Istenhez kapcsol, nem lehet más, mint egy sajátos „látóerő”. Mikor a Szentírás azt mondja, hogy „A hit a reménylett dolgoknak valósága és a nem látott dolgokról való meggyőződés” (Zsid 11,1), voltaképpen mégis egy bizonyos látásról beszél, mely a testi, értelmi látásnak ellentéte, ezért mondja Mózesről, hogy „hit által hagyta oda Egyiptomot ... mintha látta volna a láthatatlant.” (27. v.) A hitnek tehát nemcsak érzelmi és akarati nyilvánulásai vannak, hanem ezeknek is rejtett forrása a hit szeme, látóereje. Ez azt jelenti, hogy a hit az értelem által megalkotott világképet új és átformáló jelentőszálakkal szövi át. A világkép minden elmének a végtelennel való összefüggését tárja fel s ezzel magasabb, egyetemesebb szempontból világítja meg a valóságot, bizonyítja annak igaz és megbízható voltát. Ebből látható, hogy az ismerésnek nemcsak az értelem és a racionalitás határán túllépni szintén nem tudó képzelet a tényezői, hanem ismerőtényező a hit is. A hit azonban a létnek az egyén életsorsában rejlő titkát van hivatva feltárni s erre csakis a hit képes. Közvetlen benső tapasztalás alapján meggyőzi az egyéni lelket arról, hogy az örökkévalóság és tökéletesség tényleg létezik és elérhető. Szemlélőerő, melyet a lét kozmikus támadása vált ki a megrendült lélekből, hogy ezzel sorsát odakapcsolja Istenhez, akiben legősbibb igényének, a végtelen és tökéletes életnek boldogító valóságát ragadja meg. Ész nélkül nincs földi élet, hit nélkül nincs örök élet. A hit ugyan egyetemes és kényszerű ismerő tényező, azonban éppen úgy fejlődésnek van alávetve, mint az értelem. Fejlődésének menetében szembekerülhet az értelmi ismerettel, de végső célja az, hogy betetőzze és megszentelje azt. Az élet szent titkát, a megváltás bizonyosságát, az üdvösséges örökéletet a hit, fejlődésének legmagasabb fokán Krisztusban látja és szemléli, azért a hit szemére vonatkozik Krisztusnak ez a kijelentése: „Aki engem lát, az Atyát látja.” Ebben a gondolatmenetben mindenesetre elfordulás történik az eddigi állásponttól, melyen mereven széttartottam a hit személyes tényét és annak tudományos filozófiai magyarázatát, mely a hitnek nem sajátosságára, hanem racionális érvényére vonatkozik. Ezzel szemben itt határozott

törekvés nyilvánul meg éppen ennek a sajátosságnak tisztázására és a racionalitáshoz való önálló viszonyulására. Azonban erőltetett és mesterséges a racionalitás és a hit ismerésének lépcsőzetes felépítése, továbbá éppen a racionalitás analógiája van átvive a hitre abban a szemléletben, hogy a hit „fejlődésének legmagasabb fokán” jut Krisztushoz, holott a bűnbánat legmélyebb pontján van a találkozás ajtója. De éppen a bűntudat, bűnbánat az, amiről még nincs szó az eddigi elmélkedésekben s ha a szó elő is fordul, nincs még meg az evangéliumi jelentése.

1915-ben határozta el Ravasz László egy olyan folyóirat alapítását, melynek célja a lelkipásztori munka táplálása és irányítása lenne, nem kidolgozott beszédtekstakkal és receptsorozatokkal, hanem eszméltető és további munkára serkentő tanulmányokkal, vázlatokkal. Még abban az évben meg is jelent Az Út első száma. Imre Lajost és engem az a szerencse ért, hogy Ravasz László társszerkesztőként kért fel bennünket. Imre Lajos, mint gyakorló lelkipásztor, a gyülekezeti munka és lelkigondozás rovatának vezetését kapta, én pedig, mint hitoktató, a vallásos nevelés rovatáét. Maga Ravasz László az igehirdetés, kultusz rovatát tartotta meg saját vezetésével. Ezeket a rovatokat azonban nem csak vezettük, hanem túlnyomó részben magunk is írtuk, és pedig sorozatos, összefüggő tanulmányokban, vázlatos példatárral illusztrálva.

Az évek folyamán még néhány felkért lelkipásztor vett részt ebben a munkában, általában azonban nem törekedtünk arra, hogy Az Út-at sok és sokféle vélemény szócsovévé tegyük, mivel célunk az egységes munkaterv és az azonos szellemű szolgálat megvalósítása volt. Idővel a szükséglet mellékrovatokat is termelt s azokban aztán mások is szóhoz jutottak. Mi magunk természetesen egymás rovataiba is dolgoztunk.

Így kezdtem és folytattam négy éven át, Az Út 1915-18. évfolyamaiban Hogyan tanítsunk vallást? cím alatt azt a cikksorozatot, melyben valláspedagógiai tanulmányaim és tapasztalataim eredményeit próbáltam rendszerezett formában közzétenni. Ennek alapját egy éven át gyarapodó jegyzet képezte, melyet negyedéves tanítójelölt fiúk és lányok számára készítettem, akiknek tanterv szerint az elemi iskolai vallástanítás módszertanát kellett tanítanom. Jegyzetemhez

felhasználtam Kabisch katekhétikáját,⁶⁶ a Zurhellen-pár valláspedagógiai forradalmat jelentő könyvét⁶⁷ és Dörries kátémagyarázatát,⁶⁸ éltem ezeken kívül a theológián használt jegyzeteknek, főleg az újszövetségi vallástörténetnek itt felhasználható elemeivel is.

Igazi forrásom azonban maga a gyakorlati vallástanítás, a gyermekekkel és ifjakkal való állandó lelki foglalkozás, a saját kudarcokkal és sikerekkel váltakozó nevelői kísérletezésem volt. Ezért cikksorozatom a magam kritikailag kialakított önálló álláspontját és felfogását képviseli. Hogy házi használatra készített jegyzeteimet irodalmi formába kellett öntenem, természetesen igyekeztem anyagomat alaposan megrostálni, újra végiggondolni és tételeimet lehetőleg világosan, pontosan megfogalmazni. Nagy öröm számomra, mert akkori törekvésem helyességét igazolja Imre Lajosnak csaknem három évtized múlva nyilvánított véleménye, mely szerint ebben a cikksorozatomban a vallástanításnak theologiai alapra helyezését végzem el s annak az Ige szolgálatában elfoglalt helyét világosan kijelölöm.⁶⁹ Álláspontom az volt, hogy a vallástanítás nem ismeretközlés s célja nem lecketudás, hanem a gyermek vallásos építése. Ezt a célt az Ige személyes átélésére való segítség útján véltem elérhetni. A vallástanítás, mint a vallásos nevelés legfőbb módja, sajátos módszerrel dolgozik, mikor „megragadó képeket” ültet el a gyermek lelkében, melyek mint az Ige magvai, továbbélnek a lélekben s a maguk idejében feltámadnak, kivirulnak, hogy elhatározó erővel tette indítsanak.

Az ilyen tanításhoz szükségképpen kell hozzájárulnia, mint személyi kezességnek, a tanító hívő és cselekvő bizonyágtételének. Míg a többi tantárgy tanítása általános fogalmi úton halad, addig a vallástanítás a szent élet eszményének szemléltetése által hódítja meg az egyéni lelket s így művészi jellegű is. Anyagát, módszerét, tantervét az akkori hatosztályú elemi népiskolára vonatkozólag tárgyaltam, a középiskolai résszel nem készülhettem el. Elgondolásom szerint a tanterv alapgondolata a Jézus Krisztusban lett váltság: Isten megváltotta az embert Jézus Krisztus által. E gondolat tagolása szerint először maga Isten jelenik meg, tulajdonságai szerint a gyermek előtt, legendaszerű történetekben, az I. és II. osztályban, azután az ember, mint Isten barátja és ellensége, vívja a hit és bűn harcát

az ószövetségi történetekben, a III. osztály anyagában, majd Isten Fia hozza a lelkek elé a bűnbocsánat és örök élet evangéliumát, a váltságot az újszövetségi történetekben, a IV. osztályban, az egyház története pedig arról tesz a hit hőseinek életével bizonyosságot, hogy a feltámadott Krisztus a századokon át hozzánkig Megváltója és Királya maradt az embereknek, amit az V. osztályban mutatunk meg s végre az eddigiek szemléltető anyagából leszűrődik a hitvallás, melynek fogalmi tételei mindenkor visszaidézhetik „a megragadó képeket” s eljuttatnak a személyes meggyőződés bizonyoságtételére, mely egyúttal a vallástanítás végső alanyi célja is: Isten engem is megváltott és szeret Jézus Krisztusban, én is igaz keresztyén akarok lenni. A tanítás így kialakuló fő anyagát kiegészíti az imádság és ének kedélyi anyaga s meggyökerezni segítik a szemléltetőeszközök. Tankönyvre tulajdonképpen nincs szükség, csak Bibliára, és Hitvallásra, vezérkönyvre a tanítónak van szüksége. A bibliai anyagot csak annyira szabad színezni és alakítani, hogy mesélgetés, emberi okoskodás helyett magának Istennek Igéje szóljon és hasson a gyermeki lélekhez találóan. Az alakítás az I – II. osztályokban szabadabb, de az Ige eredeti jelentését itt sem szabad elhomályosítani, sőt arra kell törekedni, hogy az élénken ragyogjon fel már a kisgyermek előtt is. Foglalkoztam még a gyermektípusok és a módszer összefüggésének kérdéseivel s a konfirmáció reformjával is. Ez utóbbira nézve már 1916-17-ben azt az álláspontot képviseltem, hogy a konfirmációi előkészítés nem merülhet ki néhány hetes kátétanításban, hanem hosszabb ideig tartó, érettebb életkorban végzendő főpróbává kell tenni az önálló keresztyén életre, az öntudatos és áldozatos egyháztagságra. A konfirmációi előkészítésnek ilyen értelmezésére az első indítást Robertsonnak, életrajzából olvasott példaadása s növendékeihez intézett megragadó beszéde adta (a magvető példázatról), majd falusi lelkipásztorságom idején magam is így próbáltam az előkészületi időt növendékeimmel való közösségben felhasználni s bár a kezdet nehéznek bizonyult s az elképzelés tisztaságát hétköznapi csalódásokkal szennyezte be, mégis igen sok és nagy áldását tapasztaltam ennek a próbálkozásnak. Meg vagyok győződve róla, hogy ha életkorban s ezzel együtt pásztori bölcsességben idősebb lettem volna s a falusi gyülekezet megrögzött szokásait, téves hiedelmeit több türelemmel és hozzáértéssel

tudtam volna ehhez az ott és akkor merőben új elgondoláshoz s gyakorlathoz hajlítani, néhány év alatt az egész gyülekezeti élet képe örvendetesen megváltozik. Most, mikor évtizedek elteltével gondolok vissza erre a próbára, megnyugvással tölt el, hogy a magyarországi református egyház készülő konfirmációi szabályzatában sok vonás jut érvényre abból a képből, melyet valaha én is az elsők között szövögettem az Úr sereggyűjtésének idejéről, a gyülekezet ifjainak hajnalpír méhéből fakadó harmatáról. (110. Zsolt. 3. v.)

Hitoktatói munkásságom egy másik irodalmi terméke volt még A Biblia c. tankönyvem, melyet 1915-ben írtam s „kézirat gyanánt” jelentettem meg. Az egyházkerület igazgatótanácsa, Ravasz László kedvező bírálatára, próbaképpen, tankönyvül engedélyezte a tanító- és tanítóképző intézetek számára. Bibliaismertetést az elsőéves tanítójelölteknek kellett tanítanom. Tanterv szerint több volt az egyszerű ismertetésnél, tulajdonképpen a Kijelentés történetének kellett volna lennie. De ennek megfelelő tankönyv még nem volt. Kénytelenségből I-II. gimnazistáknak írt tankönyvet használtunk hogy növendékeimnek valami megtanulható anyag is álljon rendelkezésére. Kétévi kínlódás után szántam rá magam ennek az útmutató vezérfonalnak megírására. A feladat nehézsége főleg abban állott, hogy döntenem kellett: mennyit és hogyan szabad feltárnom a bibliai vallástörténet eredményeiből ezeknek a 15-16 éves fiúknak és lányoknak, kik valamikor gyermekeknek fogják tanítani a bibliai történeteket és pedig anélkül, hogy hitüket ne megrendítsem, hanem éppen megszilárdítsam? Tanítás közben eddig tett ilyesfajta megjegyzéseim inkább érdeklődést látszottak kelteni bennük a Biblia örök értéke iránt, vizsgái feleleteik azonban, különösen a fiúké, akik szívesen kiélezték a kritikai vonásokat, néhány esetben megbotránkoztatták az egyház jelenlevő képviselőjét s ez meggondolkoztatott. Azzal tisztában voltam, hogy jobb tudásommal és meggyőződésemmel ellenkező, elavult, holt bibliaismertetést tovább nem tanítok, ez reám és tanítványaimra nézve egyaránt kínossá, tarthatatlanná vált. Tulajdonképpen nem tankönyvet, csak útmutatót, vezérfonalat írtam. Arra törekedtem, hogy építő és nevelői gondolatokat emeljek ki a történeti könyvekből is.

Részletesen foglalkoztam az evangéliumokkal, hogy Jézus Krisztus kora, személyisége, igehirdetése minél elevenebben jelenjék meg a növendékek előtt. Ebben Bousset Jézus-a70 maradt irányítóm. A tankönyvek szűkszavú rövidségével szemben részletezőbb, színesebb, irodalmibb tárgyalási formát alkalmaztam. Tükrözője ez a könyv a vallástanítás közben mind erősebben elhatalmasodó vágyamnak, hogy a Biblia számomra is ellentmondás nélküli, egységes egész, valóban Isten Igéje legyen. Semmi sem zavarta ezt lelkemben, ami a Biblia világát, embereit, történéseit életközelségre hozta s ezért elfogadtam és érvényesítettem a vallástörténeti és lélektani szemléletet, viszont ellenszegülést váltott ki belőlem az a radikalizmus, mely a Bibliát mithikus vagy politikai magyarázatokkal relativizálta és az a minden emberi megértés ellen tiltakozó orthodox csökönység is, mely betűhíttel követelve akarta biztosítani sérthetetlen tekintélyét. Ezért igyekeztem életet lehelni a tananyagba. A kritika a maga különböző álláspontja szerint ítélkezett kísérletem felől. Egyik hivatalos bírálóm⁷¹ sokallta benne az emberi oldalról való szemlélést, viszont a korán elhunyt kiváló vallástörténész, Vásárhelyi József többet szeretett volna kapni a történetiségből.⁷² Legtöbb kifogás éppen a megírási forma és mód ellen hangzott el, melyet a vallástanító kritikusok nem tartottak tankönyvhöz illőnek, taníthatónak. Ezért 1917-ben Juhász Albert⁷³ ebből a szempontból átdolgozta s meg is jelent Az Út Könyvtára 1. számaként, 1918. őszére, de a bekövetkezett nagy történelmi változásban az idők vihara elsodorta, mert nem került használatba.

Már a negyedik tanévet kezdtem meg, mint hitoktató s nagyon összeforrtam iskoláimmal és növendékeimmel. A theologiai tanári kar is azt szerette volna, ha Kolozsvárt maradok s hitoktatói munkám mellett docensi állást töltök be a theologian. Sok megbeszélés folyt erről, de az egyházi főhatóság a háborús nehézségekre való hivatkozással elodázta az állás szervezését. A háború második évének kezdetén nagyon megnehezedett az élet s megsokasodtak anyagi gondjaim. Sürgetővé vált számomra, hogy lelkipásztori állást kapjak. Egy év óta a hitoktatóság mellett segédlelkészséget is vállaltam Barabás Samu⁷⁴ esperes mellett, kinek Egyházi Újság-jába theologusdiák korom óta írogattam. Az ő ajánlatára hívott meg 1915 októberében lelkipásztorául a vajdakamarási gyülekezet. Maga az esperes úr iktatott

be állásomba november 5-én, miután érzékeny búcsút vettem szeretett iskoláimtól. Vajdakamarás a Mezőség nyugati peremén fekszik, mintegy ezer lélekből álló akkori lakossága csekélyszámú görög katolikus vallású románság kivételével magyar és református volt. Kolozsvártól a szászrégeni országúton haladva, egy betérővel együtt 33 km-re rejtőzött a hegyek között, az apahidai vasútállomástól húsz km-nyi utat kellett megtenni odáig, de ezt a távolságot jócskán le lehetett csökkenteni a hegyi ösvényeken át. Közel két évet töltöttem itt feleségemmel és elsőszülött fiúmmal, a legnehezebb háborús időkben, de egész életemre kiható tanulságokkal gazdagodva. A városi környezetből és munkából egy nehezen megközelíthető s a technikai civilizáció minden kényelmétől idegen falucskába kerülő lelkipásztor életének mind a két oldalát megtapasztaltam. Az egyik a szép és feledhetetlen: a végtelennel és örökkévalóval összekapcsoló természet és ősi emberi életformák, melyek olyan közel vannak a Biblia világához s annyira valóságossá elevenítik „a falusi csodát”: Jézust, amint a tó körüli helységeket járja tanítva és gyógyítva, kis közösségével vándorol az érő gabona mentén, magánosan imádkozik a hegytetőn, betér egy csendes házikó asztalához. Sok boldog igehirdetői, vallástanítói, pásztori bizonyágtevés fakadt a „falusi evangéliummal” való e tiszta, egyszerű, mély lelki közösségből. De aztán ott volt a mezőégi lelkipásztori élet másik oldala is: a feneketlen sár, mely októbertől májusig tartott fogva, váltakozva mindent betemető hófúvásokkal; a sötétség, melyet a háborús ínség nemigen engedett még gyertyafénnyel sem enyhíteni; kínos, lassú vergődés az anyagi gondokból a csak alig jobbacska tisztességes szegénység felé; biztató látszatokra hirtelen következő csalódások emberek konoksága, kicsinyes önzése, ravasz anyagiassága, sötét babonái és rút erkölcsi fekélyei miatt.

Ennek az ellentétes tapasztalatnak emlékeiből merítettem mintegy két évtized múlva *Holttenger* című könyvemnek környezetrajzát s egyes részleteit. Bodor Aladár a *Protestáns Szemlébe* írt kritikájában kétségbe vonta e könyvem hitelességét,⁷⁵ nem ugyan a szép és felemelő részletekét, mert azokat alig méltatta figyelmére, hanem a falu képének sötét és tragikus oldalát. Szerinte a józan, értelmes, tanulékony és jóindulatú magyar nép körében elképzelhetetlen a babonás lelki konokságnak az a mértéke, amit én megállapítottam s ha netán mégis létezne, akkor az csak a

lelkipásztor bűne volna, aki nem világosította fel híveit pld. a járványos betegség okáról és az ellene való védekezés módjáról. Miután nagyon jól tudom, hogy mennyire nem festettem túlzott színekkel a magyar református néplélek ott és akkor feltárult örvényeit, sőt igyekeztem a rajz sötét vonásait csak az elkerülhetetlenül szükségesre korlátozni, ez a kritika egyáltalában nem érint s csak azért sajnálom, hogy megíródott, mert némelyekben megerősíthette a magyar népiség felületes és egyoldalúan kedvező értékelését, mely sohasem fakad igaz szeretetből.

Pillanatig sem mentegetem a falusi lelkipásztorok s köztük a magam gyöngéit. Tapasztalatlanságomhoz olykor az Ige iránti engedetlenség is járult. A gyülekezetben azonban a hit gyümölcsei nem a felvilágosítás munkájából és a bűn tövisei nem annak hiányából fakadnak, hanem szükségképpen állanak elő éppen az evangélium elegyítetlen hirdetésének szándéka és munkája nyomán. De napfényben és borulatban, jó és rossz napokban szerettem ezt a gyülekezetet, szolgálatomat örömmel végeztem érette s hálás vagyok Istennek, hogy ez a láncszem sem hiányzik az életemből. Nem volt hiábavaló munka s később igen szükségesnek bizonyult falusi lelkipásztorok és családjaik küzdelmes életének testvéri és előljárói megértésére.

Gazdag anyagot adott lelkipásztorságom a hitbeli elmélyedésre s az efeletti theologiai elmélkedésre is. Gyülekezetem legjavával kialakult lelki közösségem meggyőződött arról, hogy az értelmi műveltségben mutatkozó különbségek elenyésznek az örökkévaló lelki igényekre irányuló hit testvériségében. A falu csendje és egyszerűsége megtanított a belső nagyság, az Istennel járó énokhi élet útjának becsülésére. Csodaszerű lélek-tárlások, engedelmisségek, jótettek váratlan fonákra fordulása, elzárkózás, lázadás, bűnözés világossá tette előttem az evangélium örök igazságát, hogy sem az emberekben, sem magamban nem bízhatom, hanem egyedül csak a változatlanul igaz és kegyelmes Istenben, jó és rossz napokban egyaránt. Küzdelmeimnek mélypontján én is szerettem volna béressé lenni, hogy legalább annyi nyugodalmam legyen, mint annak, ha a gazda szeme elfordult tőle (Jób 14,6), de éreznem kellett a megrendítő valóságot, hogy hivatásom terhét le nem rázhatom, Krisztus igájából el nem szökhetem, mert Ő nem hagyja se

heverni, se elfutni azt, akit magának választott. És ebben a környezetben szólalt meg érettem is, hitem visszhangjában a Főpásztor imádsága: „Nem azt kérem, hogy vedd ki őket a világból, hanem hogy őrizd meg őket a gonosztól,” (Ján ev. 17,15). Itt kell állanom nekem is őrhelyemen, a sötétségben fényeskedő lámpásként, hogy a lelkek általam igazodhassanak az egyetlen fényforrás felé s Ő megőriz a Gonosznak attól a hazug sugallatától, hogy nincs értelme a szolgálatomnak s hányjam le magamról. Ezekből s ehhez hasonló tapasztalásokból és elmélkedésekből születtek Az Út Csendes óra-rovatába írt meditációim, melyeket később A lelkipásztor naplójából c. alatt együtt is kiadtam.⁷⁶ Felhasználtam ezeknek gondolatanyagát a pásztori misszió tárgyalásában is. (Az Egyház missziói munkája. Bp. 1938.)

Pedagógiai doktorátusom alapján, az egyházkerület elnökségének engedélyével, 1914 őszétől kezdve előadásokat tartottam theologusoknak valláspedagógiai kérdésekről. Ezt a munkát lelkipásztorságom ideje alatt is, amennyire csak a körülmények engedték, továbbfolytattam, hol alkalmi szekéren, hol gyalog vergődve be Apahidáig, hogy ott vonatra ülhessek. 1916 szeptemberétől kezdve, a román betörés után azonban a vasúti közlekedés jóidéig súlyos korlátozódást szenvedett s néhány hónapon át egész Kolozsvárig kellett szekerezni, vagy inkább gyalogolni, mert a ló is elfogyott a Mezőségen. Ebben az időben természetesen megritkultak az előadás-tartások, de a folytonosságot azért fenntartottam valahogy egészen 1917 júniusáig. A theologus-ifjúság meleg érdeklődéssel méltányolta fáradozásomat. Szerettem volna jogot nyerni vallásfilozófiai és rendszeres theologiai előadások tartására is s evégből hozzáfogtam a theologiai magántanári vizsgára való készüléshez. Falusi életviszonyok s különösen az akkori háborús körülmények között meglehetősen nehéz vállalkozás volt kitartó, rendszeres tudományos munkát folytatni. Ki tudja, talán én is belefáradtam volna s abbahagyom, ha Isten nem rendel mellém olyan élettársat, aki nem szűnt meg munkára buzdítani s magára vállalni az élet sok gondjának terhét helyettem is, csakhogy tanulhassak. Nagy segítségemre volt Bartók György is, ami részben a theologia, részben a saját könyvtárából hozzájuttatott a szükséges tudományos művekhez, valamint Ravasz László, aki a Protestáns Szemle és Az Út

szerkesztőségébe járó s érkező folyóirat-és könyvanyag engem érdeklő részét átengedte nekem. Így aztán 1916-ban megjelenhetett A hit problémája című vallásfilozófiai tanulmányom, melyet magántanári értekezésül nyújtottam be. Felhasználtam hozzá addigi filozófiai, valláslélektani és vallásfilozófiai tanulmányaim eredményeit s ezeket különösen Ebbinghaus, Eucken, Ribot, Simmel, Troeltsch, Windelband, Cohn műveinek áttanulmányozásával és felhasználásával egészítettem ki.⁷⁷

A hit problémája alatt értettem mindazon kérdések szövevényét, melyek a hitnek az emberi élet egész birodalmában való szerepére, az élet összes többi nyilvánulásához való viszonyára s az egészben való jelentőségére vonatkoznak. Ezek a kérdések két csoportba helyezkednek el, az ismerés és a cselekvés, vagy közelebbről meghatározva a világgép és az életfolytatás szempontja alatt. Eszerint a hit problémája is két főkérdésben foglalható össze: mi a szerepe és jelentősége a hitnek a világgép megalkotásában és hogyan befolyásolja a hit az életfolytatást. Az erre irányuló vizsgálódás a hit kritikájának is nevezhető, mert megméri a hit világmagyarázó és életformáló erejét.

A kérdés világosan a hitnek az emberi életben való jelentésére és értékére vonatkozik. Ebben a tanulmányban a probléma első felét, a hit világmagyarázó erejét tárgyaltam, a második felét, a hit életformáló erejét ezen a címen nem is írtam meg, hanem később beleolvastottam A vallás lényege és értéke c. munkámba.⁷⁸

Mindenekelőtt általában a világmagyarázattal foglalkozva, arra az eredményre jutottam, hogy a világmagyarázat az ismerés objektív érvényű adatainak szubjektív, egyéni érvényű rendszere, melyben az élet, annak folytonos tágulása és mélyülése közben megvalósul s amely e fejlődésben az abszolút érvényű világgép és ezzel az élet diadala felé halad. A világmagyarázat tehát élettevékenység, melyet a világmagyarázó tényezők végeznek, de amelyet egyetlen tevékenységből soha meg nem érthetünk, le nem vezethetünk, mivel abban énünk egységes egésze terjeszkedik ki a valóságban s ragadja meg mind teljesebben önmagát. A világmagyarázó erő a jelentő-tényezők sajátja s ilyen tényező az értelem, a képzelet és a hit. Ezek közül az értelem és a képzelet nem magyarázhat meg a valóságból egyebet, mint ami

általánosan emberi, egymástól csak ennek a tartalomnak sajátos jelentővételési módjában különböznek s a képzelet lényegében az értelmi tevékenység előkészítő és betetőző lépése. A racionális világmagyarázat azonban egyetlen embert sem elégíthet ki, mert nem tud visszahajtani magára az egyént teremtő életforrásra, nem ad bizonyosságot az egyén örök sorsáról. Ezt csak a hit adhatja, mégpedig a sajátos értelemben vett hit, melynek gyökere a világ feletti szuverenitás öntudatában fészkel s lényege Istennel egyesítő megváltó erejében van. A hit logikai, esztétikai és etikai vetülete a vallás, amely a vallásos világmagyarázatban és életfolytatásban nyilvánul meg. A hitből tehát elsősorban világmagyarázat születik. Kérdés, hogy viszonylik a hit világmagyarázata a racionális világmagyarázathoz? Ezt a kérdést csakis a világmagyarázó tényezők összefüggésének tisztázásával lehet megoldani. Vizsgálni kell tehát az értelem és a hit, azután a képzelet és a hit viszonyát. A hit és az értelem együtt biztosítják mind általános, mind egyéni oldaláról az élet teljes megvalósítását, tehát nem ellenségek, hanem a szellemnek összeműködő sajátos tevékenységei. Ezért e tevékenységek vetületei, a vallás és a tudomány szintén kiegészítik egymást, együtt alkotják meg a teljes kultúréletet. A képzeletnek közvetítő szerepe van a hit és az értelem között, mert a hit a képzeleten át hat az értelemre. A hitben megragadott jelentés a képzelet képén át sugárzik a racionális valóság világába, vagyis az értelem a hitben megragadott felfoghatatlan valóságot szimbólumban, jelképben közelíti meg és illeszti bele a maga ok-célhálózatába. A hitnek a képzelet nélkülözhetetlen és szükségképpen eszköze abban, hogy az értelem és a földi élet számára hasonlat útján emberivé teszi azt, ami emberfeletti. Ezek a szimbólumok a kifejezőerő legmagasabb pontján művésziékké válnak, azonban a hit nincs feltétlenül rászorulva a művészetre, hanem csak a képzeletre. A világmagyarázó tényezők tehát két életkérdésre adnak az embernek feleletet. Az értelem erre a kérdésre felel: mi a világ? A hit pedig erre: ki vagyok én? A két kérdés és felelet között a kapcsolatot a képzelet hozza létre a maga képközpontú, szimbólumteremtő közvetítésével. Az ember egyéni sorsa a hitben dől el, mert az egyén örökkévalósága és életének abszolút értékei Istenben vannak biztosítva. Így szabadul fel az ember a világtól, ami alatt az értelmi világkép értendő. Felszabadul tehát a racionalitásban mindenütt érvényesülő végesség,

halál törvénye alól, a világ rabságából, azonban nem mentesül a világban való kötelessége alól. „A világ sóvárogva várja az Isten fiainak megjelenését.”⁷⁸ A világ sorsa az embertől függ. A hit az értelem alkotásának végtelen és örök jelentőséget ad, az értelem világát megdicsőíti, megszenteli. Az egyén sorsának megoldása a hitben a világ sorsának megoldása is. A világ Isten munkamezője, melyen terveit embereken át megvalósítja, hogy aztán az ő dicsőségének, lényé teljességének hiánytalan tükrévé legyen a valóság. Isten a világban magáévá teszi azt, ami ő maga, a világ maga megismerésének, tehát életének megvalósulási síkjá. Ezért mondhatjuk ki, hogy a hit egyetemes és kényszerű tevékenység s világmagyarázatában az élet megvalósulásának egyetemesen kötelező lépése történik. Sohasem lehet önkényes, a létérdek fonákja, az élet ellensége. Viszont a hit világmagyarázatának érvénye mindig csak egyéni marad, mert Istent csak egyéni hittel lehet megtapasztalni. A racionális ismeret mindig csak arra deríthet fényt, hogy miképpen jut el az ember Istenhez, miképpen teremti meg Isten-képét és mi következik ebből az életben; a hit pedig mindig éppen azt az ellenkező ismeretet, megvilágosodást, magyarázatot adja meg, hogy Isten miképpen teremti az embert és a világot élete megvalósulásának eszközeivé. A kettő együtt a teljes ismerés, az élet megvalósulása maga, általános és egyéni, kifelé és befelé hatoló irányában. Van azonban valami, amit a hit ismerő erejének dignitását bizonyítja a racionalitás felett és ez az, hogy míg a racionális sohasem vonatkozhatik és terjedhet ki az irracionálisra, addig az irracionálisnak van ereje arra, hogy magába foglalja, átszőjje és betetőzze a racionális ismerés világát.

Amint tanulmányom gondolatmenetének ez a vázlatos ismertetése mutatja, igyekeztem most már részletesen kifejteni és megindokolni azt a félig-meddig még csak sejtelemszerű meglátást, amit „A hit szemé”-ben körvonalaztam. Azt hiszem, az értelem és a hit, a képzelet és a hit kapcsolatának tisztázásában sikerült egy lépéssel közelebb jutnom sajátosságának megragadásához. Egyik hivatalos bírálóm Bartók György volt, aki rámutatott arra az igen lényeges pontra, amelyen álláspontom szilárd tarthatósága fordul meg. És ez éppen a hit ismerő jellegének, ismerőtényező-voltának kérdésessége. Bartók szerint (A kolozsvári ref. theol. fakultás irattárában levő kéziratot bíráló emlékezetből való összefoglalását adom itt.), ha az ismerés alatt

nem is értünk korlátolt racionalizmust, mindenesetre észtevékenységet kell alatta értenünk, a hit pedig az ész ellenére bizakodik. A hit látó, ismerő, magyarázó erejéről csak abban az értelemben beszélhetünk, „mintha” volna ilyen ereje, vagyis jobb megoldás híján hasonlítjuk az ismeréshez. Szerinte ebből az következik, hogy az ismerés két irányáról, az életnek az ismerésben való kétirányú megvalósulásáról beszélni azzal a veszedelemmel jár, hogy metafizikai spekulációba siklunk át. Helyesli ellenben mindazt, amit a hit sajátosságában, mint értékelő vonást állapítok meg s az a véleménye, hogy a racionalitás és a hit viszonyát s ezzel együtt a világmagyarázat vallásos átminősülését értékelméleti és nem ismeretelméleti úton kellene tisztázni, hogy ezzel eljuthassunk a vallásnak a kultúréletben való jelentősége igazolásához. A hitben levő tartalmat nem a „van”, hanem a „kell” világában, nem a valóságban, hanem az értékesben lehet keresni és megtalálni. Egyébként a részletekben sok helyes és elismerésre méltó fejtegetést talál s egészében úttörőnek tartja a tanulmányt a vallásfilozófia modern problematikájában.

A bírálatból s a vizsgán ez irányban folytatott beszélgetésből sokat tanultam, azonban magában az alapkérdésben nem változtattam meggyőződésemen. Lehet, hogy főleg a gyarló kifejezésekben (s ma különösen tisztán látom már ezeket!) pantheizmus, metafizika, poézis látszatába és gyanújába estem, de szilárdan tartottam magam ahhoz, hogy a hit sajátos lényegét csakis a valóság megragadására szolgáló tevékenységek munkájában kereshetjük, mert csak e mögött a munka mögött tételezhetünk föl megfelelő létezőt. Ha ellenben a hitben csupán az értékelés egyik fokozatát látjuk, még ha a legmagasabbat is, amely az észtevékenységek által megismert valók és létezők minősítését végzi, akkor kézenfekvő a gondolat, hogy a vallásban csupán a legfőbb szellemi értékek legmagasabb teljessége van „elképzelve”, mint ahogy azt Böhm Károly tanította is a Szentségesről. Ebben az esetben azonban a hitnek a funkciók közötti külön sajátos létezéséről felesleges volna beszélni, a hit azonosulna a képzelettel, illetve az elképzelt legmagasabb érték iránti tisztelő elismeréssel. Csakhogy ekkor igaza volna Hegelnek,⁸⁰ aki a vallásban egy alacsonyabb, képszerű öntudatot látott a fogalmi ismerettel szemben, igaza lehetne Comte-nak is,⁸¹ aki szerint a vallás a Humanitás tisztelete, elfogadhatnók Durkheim

véleményét is,⁸² aki a Társadalom megszemélyesítését és szankcióját fedezi fel a vallásban, vagy akár Feuerbachhal vallhatnók,⁸³ hogy a vallás önimádat, emberistenítés. Mihelyt a hit valóságát áttoljuk az emberi értékelés „megvalósítandó” eszméi közé, lemondunk a vallás egyetemesen szükségszerű és kötelező tényéről s átmeneti, származékjelenségévé tettük más tevékenységek működésének. És abban az egy pontban nem voltam többé hajlandó semmi megalkuvásra. Már ekkor feltettem magamban, hogy a vallásnak eredetiségét, önállóságát, egyetemességét, nélkülözhetetlenségét lehetőleg minden oldalról alapos vizsgálat és igazolás tárgyává fogom tenni. Addig azonban, amíg ezt a szándékomat végbevihettem, sok és nagy eseménynek kellett bekövetkeznie mind az én egyéni életemben, mind az egész nemzetében.

A hit problémájának írása közben merült fel bennem annak fájdalmas elgondolása, hogy tudományos munkánkban mennyire nélkülöznünk kell a magyar theologiai műveket és hogy ezeknek hiányában mennyire elerőtlenedik, gyökértelenné válik maga a magyar lelkipásztori munka.

Az Út 1916. évfolyamába cikket írtam erről Magyar theologia és magyar lelkipásztori munka címmel.⁸⁴ Mikor még a magyar népiség kutatásának semmi jele se volt szellemi életünkben, és a szükségtől indítva, falusi tapasztalásom alapján hangoztattam ebben a cikkben, hogy a lelkipásztori munkának tudományos alapjai vannak, melyek azonban csak úgy érvényesülhetnek a gyakorlatban, ha tisztába jövünk a néppel, melynek körében munkálkodunk. A lelkipásztorkodásnak alkalmazkodnia kell a magyar nép lelkéhez és életviszonyaihoz. Ez viszont azt jelenti, hogy a theologiai alapnak is magyarnak kell lennie. Német vagy angol theologia sohasem lehet tápláló forrásává a magyar lelkipásztori munkának, míg át nem tört a magyar szellemre s annak eredeti felfogásában újjá nem lett, meg nem termékenyült. Magyar theologiai tudomány gyökeréből virulhat csak ki a mi pásztori gyakorlatunk. Tiltakoznunk kell ezért az idegen lelkipásztori gyakorlat és módszerek minden kritika nélküli átvétele vagy éppen majmolása ellen. A protestantizmus azért veszítette el hajtóerejét a magyar társadalomra, mert a világnézeti harcban nem tudta tudományos erővel belevinni a maga sajátos tartalmát. Miután ez nem közkinccs, nem

nemzeti tőke, nem gyökerezik a nemzet lelkében, érthető, hogy a társadalom nem értékeli a lelkipásztori munkát. Jusson eszünkbe, hogy a protestantizmus valamikor életformáló nemzeti erő volt nálunk, mert a prédikátor-ősök a maguk magyar lelkén átszűrve, egyenesen a nép lelkét és életét gazdagították meg vele, népkultúrává tudták tenni világnézeti és erkölcsi értékeit. Nemcsak ezt a múltat feledtük el, hanem érzéketlenül hagyjuk elkallódni a magyar theologia egyéni próbálkozásainak gyümölcseit is. Először lelkiismeretes, közös munkával össze kellene gyűjtenünk azt, amink van s aztán megszerveznünk a tudományos munkát és biztosítanunk hatását a lelkipásztorkodásban.

Cikkemnek semmiféle irodalmi hatását, gyakorlati következményét nem tapasztaltam s ennek egyik oka bizonyára az volt, hogy a theológiát akkor még kevesek egyedárujának tartották s beletörődtek abba, hogy az nálunk nem lehet egyéb idegenből való átvételnél, hiszen elég nagy munka németből, angolból magyarra átteni mások tudományát, hogyan kívánhatnánk még egyebet is? Másik oka abban rejlett, hogy azok, akik gyakorolták a lelkekkel való foglalkozásnak külföldről átvett módjait, általában ellenségei voltak mindenféle theologiai tudománynak s nem is óhajtották munkájukat theologiailag befolyásoltatni. Egymástól elszakadt idegen theologia és idegen lelkipásztorkodás nagyon nehezen érthették volna meg a magyar theológiától megtermékenyített magyar lelkipásztori munka lehetőségét, szükségességét, áldásos voltát.

Ugyanezen időben azonban az Országos Kálvin Szövetség lelkeszi konferenciákon kezdte összegyűjteni azokat, akik az egyházi élet égető problémáit közösen keresett megoldásokhoz igyekeztek juttatni. Egy ilyen konferenciára kaptunk meghívást Ravasz László, Imre Lajos és én, mint *Az Út* szerkesztői, 1916 nyarán, Losonc városába. Első részvételem volt ez országos jellegű lelkeszi összejövetelem s különösen emlékezetessé vált számomra azokért a személyes kapcsolatokért, melyeket ez alkalommal szerezhettem. Úgy látszott, hogy itt élőszóval, beszélgetésekben közölt gondolataim találkoztak mások hasonló gondolataival az egyházi élet megújítása iránt. Különösen az egyháztagság és ezzel kapcsolatosan az egyházfegyelem kérdését tárgyaltuk meg egyetértően.

Losoncon ismerkedtem meg személyesen Nagy Béla sárospataki theologiai professzorral is,⁸⁵ aki lekötelező kedvességgel és közvetlen szívességgel mindjárt barátságába fogadott, aminek rövid idő múlva rám nézve nagyon fontos következményei lettek.

Mire a losonczy konferenciáról Imre Lajossal Kolozsvárra érkeztünk, ott már a román hadizenet keltette zűrzavar fogadott bennünket. Alig tudtunk hazavergődni, gyalogosan, ő Kolozskarára, én Vajdakamarásra. A Székelyföld kiürítésének s a rajtunk is áthömpölygő menekülésnek izgalmi hetekig háttérbe szorítottak minden egyéb érdeklődést. Alighogy ez elcsendesedett, kiütött a szomszédos falukban a vörhenyjárvány, melyet hamarosan hozzánk is behurcoltak s megkezdődött több mint fél évig tartó küzdelem a gyermekek életéért, közöny, babona és hamis hit ellen. Sajnos, harminc-egynéhány gyermeket temettem el s közben még a tífusznak is aratnia kellett híveim között, amíg a vármegye által kiküldött önfeláldozó járványorvos, Csörsz Károly segítségével leküzdhattük a veszedelmet. Orvos, patika, csendőr és költség nélkül nem mehetett ez és e fölötti bosszúságunkat sokan velem éreztették, azzal kérkedvén, hogy míg ők csak Istenben hisznek s reá bízzák maguk és gyermekeik sorsát, én doktorokban hiszek s kegyetlen rendszabályokkal gyöttröm őket az állítólagos ragály terjedésének meggátlása címén, pedig a betegség nem is ragad, mert ha ragadna, az első ember, aki valaha beleesett, ugyan kitől kaphatta el? Ennél fogva a betegség elleni erőlködés tulajdonképpen hitetlenség, rugdalózás Isten akarata és végzése ellen. A gyülekezet egy részének ezt a hangulatát és okoskodását sietett a maga előnyére fordítani az a körülbelül harminc tagot számláló szekta, melyet már idejövetelemtől működésben találtam. Ennek a szektának tagjai szombatot tartó adventisták voltak s központjuk Nagysármáson volt, onnan jövögetett hozzájuk péntek esténként a prédikátor. A járványból persze istenítéletet, világ végét jósoltak, maguk közé való megtérést sürgettek s növelték az elégedetlenséget egyház, lelkipásztor, hatóságok iránt, pedig a háborús nyomorúság miatt amúgy is éppen elég nagy elkeseredés uralkodott már a nép között.

Ez a propaganda készítetett a szektával való behatóbb foglalkozásra. Összejöveteleikre ugyan nem jártam és vitába velük elvből nem bocsátkoztam,

azonban mégis sikerült többféleképpen megfigyelnem őket, hű embereim által értesültem dolgaikról s megkörményezett és ingadozó híveim lelkigondozása közben jöttem tisztába tanításukkal és életükkel. Néhány iraton és értekezésem kívül főképpen ez a gyakorlatból való ismeret lett a forrásává A szekták keletkezésének okairól írt tanulmányomnak, melyet a Kálvin Szövetség 1917. januári budapesti konferenciáján adtam elő általános érdeklődés közepette és olyan hatással, hogy a konferencia elhatározta előadásomnak külön kiadványban való terjesztését. Először Az Útban jelent meg s onnan különnyomatolva került a Szövetség kiadványai közé. Rövid summája az, hogy a szekta lényegében a lelki önfenntartás egy beteg formája, erős vallásos és erkölcsi ösztönű, de csökevényes intelligenciájú és elnyomott lelkek önvédelme. Tagjait kiemeli és elszigeteli az egyház és a világ bűnös, sátáni közösségéből, a szentek tökéletes társaságába. Vallásos ösztönüket a Biblia apokaliptikus képeinek reájuk való kedvező alkalmazásával, erkölcsi ösztönüket ótestamentumi életszabályok gyakoroltatásával elégíti ki s mindkét irányban a megmentettség másokat megvető tudatával tölti be őket. Ehhez járul még az üldöztetésben, csúfoltásban való gyönyörködés negatív pótléka is. A szekta, mint az egyház, a történeti fejlődés és a kultúra ellensége, értékellenes alakulat, amellyel való leszámolás reánk nézve azért fontos, mert benne protestáns elvek torzítása, karikatúrája található. (Egyetemes papság, a Szentlélek bizonyágtétele, a Biblia, mint zsinórmérték, az istentisztelet formája stb.) A szekta tagjainak visszahódítása nem lehet a lelkipásztori munka pozitív célja, mert a szektáskodó meggyőzése majdnem lehetetlen. Munkánknak a szekta fellépésének megelőzésére, illetve terjedésének meggátolására kell irányulnia. Különösen óvakodni kell vitatkozásoktól és erőszakos üldözési módoktól, melyek olaj a tűzre. A gyülekezet erős történeti öntudaton sarkalló hitvallásos nevelése és személyes hitélet táplálása igehirdetés, tanítás, lelkigondozás által, másfelől erőteljes református erkölcsi életközösség és szeretetmunkásság létesítése a gyülekezeti élet minden terén a legbiztosabb fegyver és orvosság a szekta ellen. Ehhez járul a nemes szellemű népkultúra művelése és terjesztése az értelmi sötétség és csökönység ellen s nem utolsósorban a lelkipásztori élet eleven apológiája hitünk igazsága mellett.

Így jutottam a szekta problémáján keresztül a gyülekezet nevelésének nagy szükségéig. Erre vonatkozó akkori elgondolásomat Az Út 1917. évfolyamának 7 - 8. számában tettem közzé. (A kálvinista gyülekezetnevelés alapelvei.) A háború után a nemzetnevelés kötelessége fog előttünk állani, – vetem fel ezúttal először ezt a gondolatot. Egyházunknak, a saját területén és eszközeivel szintén nemzetnevelő tényezőnek kell lennie. Ez azt jelenti, hogy sajátos református népnevelést kell kezdeni. Azonban nem valami általánosságról van itt szó, mert népünket csak öntudatos, erőteljes gyülekezetekké nevelhetjük. Egyházunk virágzása nem a központi kormányzat erejében, a központi intézményekben és a felülről diktált lelkipásztori munkaprogramokban s módszerekben nyilvánul meg, hanem kizárólag az egyes gyülekezetek életképes voltában, erejében.

A gyülekezetek egyéni szükségletei szerint kell alakulnia a lelkipásztori munkának abból a célból, hogy öntudatos gyülekezeti szellem támadjon s ez szabad és eleven gyülekezeti életet tápláljon. Természetesen közös intézmények, alkotások és szervezet szükségképpen kell hogy létesüljenek, de ezeket maguknak a gyülekezeteknek kell megalkotniok, saját életük legmagasabb érdekéből és tulajdon önerejükből. A kálvinista nemzetnevelés az igazi önerőre és az igazi demokráciára való nevelés. Az igazi gyülekezet önmagát képes kormányozni és nevelni a felelősség alapján, melyet minden tagja önmagáért és egymásért visel. Csak magától a gyülekezettől várhatunk, beleértve a lelkipásztort is, önfegyelmet és öntevékenységet. Evégből legelső és legfontosabb teendő igazi presbitérium nevelése, mely maga szervezi és fegyelmezi a gyülekezetet, melynek lelkiismerete és lelkigondozója. A gyülekezeti élet titka az, hogy egyetlen életkor se essék ki az állandó felügyelet és gondozás alól. A konfirmációi előkészítés a gyülekezetnevelés nagy alkalma. Mintegy a jövő sejtelmében emelem ki annak fontosságát, hogy a nők aktív résztvevői legyenek az egyházi életnek. És végre szólok a lelkészképzésnek e gyülekezetneveléshez alkalmazott reformjáról. Maga a lelkipásztori tapasztalás, a gyülekezeti életben való munka formálta bennem ilyenképpen azokat a gondolatokat, melyek nemsokára a minden állami támogatástól megfosztott, sőt az

államhatalom által ellenségként kezelt kisebbségi magyar református egyház életének igazságaivá váltak.

Eközben, 1917. február 20.-ról keltezetten levelet kaptam Nagy Bélától, melyben hajlandóságom felől érdeklődik a sárospataki főiskolán megüresedett gyakorlati theologiai tanszék vállalása iránt. Nemcsak fiatalságom és formális képesítettségem hiánya miatt hangzott hihetetlennek ez, hanem az egyházkerületek akkori zárkózottsága miatt is. Magamfajta fiatalember álmodni se mert arról, hogy „idegen” egyházkerület a maga neveltjeivel szemben megnyissa előtte kapuját, különösen ha ilyen díszes és nagyfontosságú állásról van szó. Kaptam is jóakarató figyelmeztetést, hogy Nagy Béla hívogatását és kecsegtetését ne vegyem komolyan; lelkesedése, ügybuzgalma őszinte ugyan, de az ottani egyházkerületi helyzet s hangulat felől tájékozatlan. Három kebelbéli jelölt is van, tekintélyes pártfogókkal. Cseppet sem csodálkoztam ezen s bár azonnal igenlő választ adtam Nagy Bélának, hálásan köszönvén a rendkívül megtisztelő rám gondolását, visszatartottam magam attól, hogy túlságosan beleringatózzam ebbe a szép álomba.

De Isten akarata szerint az álomból valóság lett. A tanári kar tagjai, különösen Nagy Béla és Marton János,⁸⁶ kitartottak mellettem s megnyerték irányító, döntő tényezők hozzájárulását. Ebben erdélyi támogatóim is közreműködtek, így Nagy Károly, aki püspökhelyettesi minőségében ajánlott az illetékeseknek és Péter Károly egyházkerületi titkár, aki konventi ismeretségeit használta fel érdekemben. Megszólalt az egyházi sajtó is, hogy alkalommal élvén, sürgesse az egyházkerületi partikulárizmus falainak ledöntését. Az ősi főiskolajogi és theologiai akadémiájának külső sorsa felől csak nemrégiben döntött a tizáninneri egyházkerület közgyűlése, elvetvén a Miskolcra való helyezésük iránti indítványt. Ezt a döntést országos érdeklődés kísérte, különösen és természetesen református részről. Ez is egyik segítő okává lett megválasztásomnak. Új ember létemre nem voltam, nem is lehettem részese az áthelyezési harc pártcsatáinak, a döntés tehát nem is befolyásolhatta munkakedvemet s nem tehetett elfogulttá a munkatér iránt. Ebben az esetben tehát az „idegenből jött” s még hozzá kezdőember alkalmasabbnak látszhatott a vezetők szemében a kebelbéli jelöltekénél. Májusban, miután megszereztem a theol.

magántanári képzésemet a rendszeres és gyakorlati theologiai szakcsoportokból, személyesen is megismerkedtem Tüdős István püspökkel⁸⁷ és Dókus Ernő főgondnokkal,⁸⁸ kik előtt Budapesten, a konventi székházban tisztelegtem. Első pillanattól kezdve mindketten feledhetetlen atyai barátsággal és szeretettel állottak mellém. Budapestről Patakra utaztam, ahol megismerkedtem a főiskola gimnáziumi, jogi és theologiai tanáraival, valamint több egyházi férfiúval is, lelkészi és világi renden, akik éppen ott tartózkodtak valami gyűlés alkalmából. Ekkor már, a szíves fogadtatásból is nyilván látszott, hogy megválasztásom igen valószínű. Úgy volt, hogy a közbejövő vasárnapon istentiszteletet is tartok, mivel a gyakorlati theologiai tanszékkal a főiskolai lelkészség is össze volt kapcsolva s némelyek szeretnék volna ezirányú képességeimet megismerni. De Nagy Béla azt mondta, hogy ezt hagyjuk el most. Kissé csodálkoztam rajta, azonban úgy gondoltam, talán tisztább is így az ügy, ha semmivel sem befolyásolom a választást s könnyű szívvel belenyugodtam. Csak később, már Patakon-létem idején tudtam meg, miért akarták barátaim, hogy mint prédikátor, a választás előtt ismertté legyek. Ennek pedig senki más nem volt az oka, mint éppen Ravasz László. Bizalmasan megkérdezték tőle, milyen „hitszónok” vagyok? Ő homiletikai álláspontjának és az igazságnak egyaránt megfelelően azt válaszolta: meggyőződése szerint jó, mert elég hangosan beszélek ahhoz, hogy meghallják és elég értelmesen ahhoz, hogy megértsék. Szónoklás és nem igehirdetés lévén a kérdezősködés tárgya, nem is válaszolhatott egyebet, ha szokása szerint adott is egy kis humoros élt a szavaknak, ami azonban csakis magát a kérdezősködést illette. Ebből azonban a tiszáninneniek holtbiztosra azt következtették, hogyha Ravasz László is csak ennyit lát jónak mondani, nyilván rossz szónok vagyok, azaz pataki szólásmód szerint „nem tudok papolni.” Amint aztán Nagy Béla a választás után megírta, gondolkoztak is olyan megoldáson, hogy csak a tanszékre választanak meg, a főiskolai lelkész pedig ő legyen s tapogatóztak is nálam, az igazi ok feltárása nélkül ebben az irányban, én azonban természetesen ragaszkodtam az egész munkakörhöz. Végre is 1917. június 14-én a tiszáninneri egyházkerület Miskolcon tartott közgyűlése egyhangúlag választott meg nyilvános rendes tanárnak és főiskolai lelkésznek. Az a kitüntető és örvendező visszhang, mely a választás hírért

mindenfelől követte, nagy elkötelezésként hatott reám. Még a nyár folyamán kibúcsúztam a vajdakamarási ekléziából s kölcsönös áldáskívánások közt válva meg híveimtől, elköltöztünk Patakra.

Fájdalom, ebben a szűk keretben lehetetlen mindent elmondani, ami Patakkal való rövid egyévi életközösséggel kapcsolatos. Az 1917-18-iki tanév egyúttal a világháború utolsó éve is volt s ez sok mindent megmagyaráz azokból a nehézségekből, melyekkel meg kellett küzdenem. Ezek a nehézségek elsősorban anyagi és technikai természetűek voltak s fiatalságunkban elég könnyen túltettük magunkat rajtuk. A főiskola felett azonban kétségtelenül lebegett valami bizonytalanság és szomorúság. A jogakadémia úgy szólva már csak elméletben létezett, hallgatója nem volt, tanárainak egy része is harctéren vagy más katonai szolgálatban. Azt is átéreztem, hogy Sárospatak községe tényleg nem életető és ihlető környezet a magasabb szellemi élet és oktatás számára. Különösen a háborús viszonyok miatt váltak túlságosan primitívekké az állapotok, még a világítás is nagy nehézségekbe ütközött, mert villany akkor még nem volt, a petróleum pedig, mint hatósági részről tudtukraadták, az istállók számára kellett, hogy a marhák össze ne döföljék egymást a sötétben. Azok, akik nagy reményeket fűztek az akadémiák Miskolcra való helyezéséhez, most elkedvetlenedve ödöngtek „a megátkozott vén erdőben”. A diákok idejétmúlt szállás-rendszerben éltek, szerteszét a helységben, magánházaknál, a theologus-nevelés legfontosabb eszköze, az internátusi közösség hiányzott. Mivel kicsi helyen sok egyfajta műveltségű és foglalkozású ember zsúfolódott össze, mindent tudtak egymásról és még többet híreszteltek. Ezért aztán ellentétek, régi haragok, elhidegülések voltak köztük. Sárospatak, olyan mint a világítótorony, - mondta egyik professzor – messzire világít, de a tövében sötétség van. Egy másik pedig azzal hogy Patakon a borospohár áll a világnézet középpontjában s „tokaji theológiának” csúfolta az itteni tudományt.⁸⁹

Engem és családomat azonban fiatalságunk és érdektelenségünk mintegy területen-kívüliséggel védelmezett a pataki élet veszedelmei ellen. Csak hálával és szeretettel gondolhatunk vissza arra a meleg barátságra és segítő jóakaratra, amellyel sok kedves család kitüntetett, nemcsak a főiskolai tanárok, hanem a városka más

művelt családjai közül is. Különösen második fiunk születésekor halmoztak el szeretetük gazdag bizonyágaival. Ottlétünk egész ideje alatt élveztük ezt a jóságot és soha egyetlen percig sem érezhettük magunkat idegenben.

De ennél is sokkal emlékezetesebb az, hogy tanári és főiskolai lelkészi munkám kezdettől fogva teljes bizalommal találkozott azok részéről, akiktől leginkább függött a szabad lehetősége és sikere. Tüdős püspök és Dókus Ernő főgondnok mellett a főiskola igazgatótanácsának világi és lelkészi tagjai is úgy szólva korlátlan felhatalmazást adtak arra, hogy az iskolai és társadalmi életben a lelki munka különféle ágait beindítsam és vezessem. Búza László, a jogakadémia professzora és a főiskola akkori közigazgatója hivatalos és baráti úton egyaránt teljes súlyával támogatott minden tervem valóra váltásában. Legértékesebb támaszaim, tartalmi szempontból, Nagy Béla és Marton János kortársaim maradtak, akikkel teljes egyetértésben, együtt terveztük el és vittük végbe egy gazdag munkaprogram részleteit. Ez elsősorban a theologus ifjúság nevelésére vonatkozott. Rendszeres áhítatok, ifjúsági istentiszteletek tartásán kívül bevezettük hallgatóinkat a vasárnapi iskolai, ifjúsági és szórványmisszió munkájába, és pedig a környéken tett kiszállások kapcsán. Kidolgoztuk és az illetékes tényezők elé terjesztettük a theologiai internátus szervezési és nevelési tervezetét. Munkánk másik része a református társadalom evangelizálására irányult. A reformáció négyszázados jubileuma alkalmából egy nagyszabású főünnepélyen kívül istentiszteleti és előadásorozatot rendeztünk; télen át, tavaszig akadémiai estélyeken tartottunk bibliai, egyháztörténelmi, hitvédő előadásokat, amelyeket templomi ünnepélyek keretében a környékbeli városokban is megismételtünk, hogy ezzel a főiskola megújuló életét, közérdekű szolgálatát is dokumentáljuk. Harmadik munkairányunk a lelkészi testület megnyerésére törekedett, egyrészt a lelkipásztori munkának tudományos megalapozása, öntudatosítása, másrészt a missziói munkák megismertetése és megkedveltetése s végre a testületi önfegyelmzés kialakítása érdekében. Evégből személyes kapcsolatokat kerestünk és ápoltunk, az egyházi sajtó útján végeztünk propagandát s 1918 tavaszán nagyszabású lelkészi értekezletet rendeztünk a főiskolán. Bárha némelyek gyászos bukást jósoltak ennek a konferenciának, mind a háborús utazási

nehézségek és nyomorúságok, mind a tizáninnyi lelkesi közvélemény missziói munka-ellenessége miatt, mi hárman teljes anyagi és erkölcsi felelősséget vállaltunk érte s Isten nem hagyta megszegyenülni hitünket: a konferencia országos arányúvá és jelentőségűvé nőtt, az elhangzott előadások és megbeszélések az összes egyházi lapokat és folyóiratokat a legélénkebben foglalkoztatták, de ami fő, megjelentek és végig kitartottak ezen az összejövetelen olyan távollakó és idős lelkesek is, kiktől eddig egészen más, hála Istennek, tévesnek bizonyuló vélekedésben voltunk. Ha nem következik be olyan hamar a háború tragikus fordulata s ha össze nem törik egyházunk egysége, a pataki konferenciának bizonyára látható gyümölcsözése lett volna az egyház missziói munkájának egyöntetű felvirágzásában. Nem kétséges, hogy hatásai így is érvényesültek az egyes résztvevők által, éppen a bekövetkező nagy megpróbáltatás idején, az egyház szétszakított testének részeiben.

Azt hiszem, megérthető, hogy mindezeket, saját öncéljukon kívül azért is vettük munkába, mert azt akartuk, hogy a pataki főiskolát tegyük lelki és szellemi központjává a református magyar megújulásnak, legalábbis a felvidéki országrészben. Ezt a törekvésünket nem ellentmondás, hanem megértés kísérte igen sok tőlünk távolabb eső helyről is. Így pld. a Keresztyén Ifjúsági Egyesület és a Magyar Evangéliumi Diákszövetség, Megyericsy Béla⁹⁰ és Victor János⁹¹ baráti személyiségén keresztül készséggel és hatásosan siettek segítségünkre „a pataki szellem” megújításában.

Mint legfiatalabb kartárs, szívesen igyekeztem idősebb barátaim elgondolásához alkalmazkodni ezekben a munkákban, de ez nem volt nehéz, mert minden lényeges dologban csaknem azonnal találkozott a meggyőződésünk. A félreértésnek egy futó felhőjét nagy sajnálatomra a theologiai internátus ügye hozta fölénk, melynek megvalósításában teljesen önzetlenül munkálkodtam velük. Azonban az egyházi főhatóság csak az én vezetésem alatt volt hajlandó az internátust megnyitni. Bár igyekeztem meggyőzni őket arról, hogy ez nem az én kívánságom és magamat arra még nem tartom eléggé felkészültnek, úgy éreztem, a kételkedésnek árnyéka esett reám a lelkükből. De hála Istennek, a felhő elvonult, az árnyék eltűnt s barátságunk megmaradt.

Hitbeli és theologiai szempontból pataki évem fordulópontot jelent az életemben. A theologus-ifjúsággal való lelki foglalkozás, főképpen az Igemagyarázás és megbeszélés közben, szinte észrevétlenül történt ez a fordulat. Eddig mindig értelmet kerestem az Igében, filozófiai nyelvre fordítható jelentést, világnézeti építőtéglát, erkölcsi eszményben kifejeződő értékvonást. Túlságosan elfoglalt az a gond, hogy a hit érvényességét a racionális világ felett megmutathassam és megvédhessem. Mindenképpen küzdöttem a hitért, segíteni akartam neki az értelemmel való harcában. Győzni akartam vele. Pataki évem alatt villant fel lelkemben először az az igazság, melyet később így fogalmaztam meg: „Maga a hit és a szeretet később lesznek tényleges erőkké, mint felszerelésük és eszközeik theologiai fegyverzete . . . Isten számunkra szolgálatunk tárgya lett, tárgyi valóság, de Maga még mindig nem a miénk. Ez a szolgálat teljes értékű lehet mindenki másnak számára, csak éppen a magunk számára nem. E szolgálatokban Isten dolgozik helyettünk, tényleges hatása és ereje Isten munkájából származik, aki felhasználja azt mások javára.”⁹² Mikor erre ráébredtem, akkor egyúttal kezdett győzedelmeskedni felettem az Ige, hogy többé ne én próbáljak értelmet adni neki, hanem ő adjon értelmet és célt az én életemnek. Ehhez a fordulathoz hozzájárult a Halál szörnyű aratásának mind személyesebb szemlélete és átérzése a háború tükrében, majd egy kedves nővérem megrázó szenvedésének és halálának története s más olyan élettapasztalások is, amik itt nem részletezhetők.

Az Ige szuverenitásának ezt a hitbeli átélését theologailag öntudatosította bennem Ritschl nagy művének elolvasása és áttanulmányozása.⁹³ A főiskola gyönyörű könyvtárából vettem ki szemmel láthatólag régen nem forgatott köteteit, mindjárt az iskolai év elején s az egész idő alatt, amíg Patakon voltam, egyre lebilincselőbb olvasmányommá vált. Különösen azzal hatott reám, hogy érezte a nagy különbséget eddigi vallásfilozófiai olvasmányaim és a maga theologiai mivolta között. Tulajdonképpen ez volt az első valóban theologiai mű, amit eredeti forrásszerűségében ismertem meg. Meglepett és lenyűgözött radikalizmusa, amellyel a vallást függetleníti mindentől, ami nem ő maga, így elsősorban a tudománytól. A vallás a hitnek és nem a tudománynak tárgya, csak hittel érthető meg, mint benső

élet. Ez a benső élet erkölcsi jellegű, de önálló értékvalóság. Célja szerint is az ember önállóságának életszférája. Az ember önálló, tehetetlen természeti lényének és szabad szellemi igényeinek meghasonlásából támad a hit olyan emberfeletti szellemi erőiben, melyek felemelkedni segítenek erkölcsi küzdelmünk során a szellemiség világába. A hitben az erkölcsi szellem lázad fel az anyagvilág és a természeti törvény kényszere ellen. A hitben világfeletti méltóságunk, Istenben való üdvbizonyosságunk értékeit bírjuk. Ez a mi hitünk ismer magára és tárgyiasul a Szentírásban, hogy Jézus Krisztusban az erkölcsi tökéletesség isteni teljességét, valóságát megragadva, gyakorlati vallásos viláგuralmat vívjunk ki a gondviselés hitében, alázatban, türelemben, imádságban és erkölcsi cselekvésben. Ritschlnek ez a gondolatmenete igen sok tekintetben ráfelelt saját személyes hitkérdéseimre s nem filozófiai, hanem theologiai bizonyossággal ajándékozott meg.

Mindabban, amit ebben az évben írtam és kiadtam, meglátszik ennek a műnek hatása. A reformáció négyszázados évfordulójával kapcsolatos írásaim: A vallás a protestantizmusban,⁹¹¹ A protestáns szellem, A kálvinizmus és a magyar lélek⁹⁵ elsősorban annak az igazságnak vannak szentelve, hogy reformáció, protestantizmus, kálvinizmus nem tudományos, erkölcsi, társadalmi, politikai következményeikben, hanem gyökérükben, a hitélményben és a vallásos tapasztalás igazságában lényegesek és fontosak, ez az önálló tartalmuk s ehhez a gyökérhez kell visszatérnünk nekünk is, mert „kálvinista az, akinek sorsa az Isten”. Ugyancsak erre a gyökérre törtem A halál mysteriuma (A Magyar. Ev. ker. Diákszövetség kiadványa. Bp. 1918.) c. könyvemben, melynek summáját ebben foglalom össze: „Hiszem az örökéletet. Hogy hiszem, ez az ő igazi, oly közvetlen és életteljes bizonyítéka, mely semmi értelemmel felül nem haladható és meg nem közelíthető. De mert van örökélet, hinnem is kell benne, mert ez az élet hat reám, ha én akarom és szívembe fogadom felemelő hatásait. Az örökélet, az Élet megjelent testben. A Krisztus az.” A halál realitását pedig abban látom, hogy a halál mindig a bűn halála, csak a bűn remeg és szorong bennünk tőle, mert tudja, hogy örök halálra, kárhozatra van ítélve.

THEOLOGIAI TANÁRSÁGOM KOLOZSVÁRT

Még meg sem választottak Patakra s Nagy Károly és Ravasz László máris megígértették velem, hogy mihamarabb alkalom nyílik reá, visszatérek Kolozsvárra, theologiai professzornak. Erre irányuló szándékukat nem titkolták el a tiszáninneri egyházkerület vezetői elől sem, akik mint valamikor bekövetkező lehetőséget, tudomásul vették ezt a bejelentést. Én is úgy gondoltam, hogy az ígéret beváltására csak „majd egyszer” kerül sor, mikor munkámmal már meghálálhattam tiszáninneri jóakaróim bizalmát. A kolozsvári professzorság egyébként abban az időben olyan szellemi közösségben való munkálkodást jelentett, ami számomra mindennél szebb és kívánatosabb volt s így az ígéretet még akkor is hálás örömmel tettem volna meg, ha emiatt elveszítem a pataki professzorságot. Alig töltöttem azonban fél évet Patakon, mikor 1918. január elején meghalt Kenessey Béla erdélyi püspök s utódjává februárban Nagy Károlyt választották meg. Ő még a Kenessey temetésekor, melyen a tiszáninneri egyházkerületet Tüdős püspök megbízásából én képviseltem, emlékeztetett ígéretemre s tudomásomra hozta, hogy amennyiben püspökké választják, engem akar utódjául a vallásbölcsezet és rendszeres theologia tanszékén.

Ettől kezdve a tanév végéig sok lelki küzdelmet kellett megvívnom a maradás vagy távozás kérdésének eldöntése körül. Túlságosan hamar és gyorsan kellett döntenem, az bizonyos. Bár Patakot feleségemmel együtt megszerettük s úgy látszott, munkás és békés életet élhetünk itt, arra mégis kevés időnk volt, hogy

távolabbi lehetőségeket és nehézségeket reálisan számba vehessünk. Barátaink és jóakaróink szívesen marasztottak, de éppen ők, akik jól ismerték a helyzetet és körülményeket Patakon, méltányolták Kolozsvár nagyobb és gazdagabb szellemi életének kecsegtetését. Ebben a tekintetben Tüdős püspök és Dókus Ernő főgondnok sem akartak erőteljesebben befolyásolni, noha ők minden tőlük telhetőt megígértek a theologiai akadémia fejlesztésére, internátussal való kibővítésére és missziói munkásságom támogatására vonatkozólag, ha a maradás mellett döntök. Éppen ezért arra az elhatározásra jutottam, hogy a theologiai internátus felállítása és életének beindítása érdekében még egy tanévet Patakon töltök s ha a kolozsváriak addig várnak Nagy Károly tanszékének betöltésével, akkor elmegyek oda, ha pedig erre nem hajlandók, nyilvánvaló jele lesz annak, hogy a végleges maradás mellett kell döntenem.

Ravaszh László, úgy a tanári kar, mint Nagy Károly püspök nevében és megbízásából azt felelte a feltett kérdésre, hogy bár ők azt szeretnék, ha már szeptember elsején elfoglalnám tanszékemet s evégből új és gyors meghívási eljárás jóváhagyása van folyamatban, mégis a pataki theologiai internátus létesítésének nagy érdekére való tekintettel belenyugosznak az egy évi halasztásba s a tanszékot fenntartják számomra; így hát maradjak nyugodtan Patakon az 1918–19. tanévre is. „Az ember kebelében vetnek sorsot, de az Úrtól van annak minden ítélete.” (Péld 16,33.) Ha én akkor Patakon maradok, soha Erdélybe és Kolozsvárra nem kerülök többé. Forradalom, román megszállás, Erdélynek Romániához való csatolása örökre útját vágta volna odamenetelemnek. S mindaz, ami bekövetkezett, soha meg nem történik. Balgató ember képzelődéssel sokszor elgondoltam később, milyen jó, békés, áldott életem alakulhatott volna, ha ott maradok. De a theologiai internátus leendő vezetői tiszte körüli már érintett félreértés arra sarkallt, hogy professzori állásomról már a tanév végére lemondjak s elfogadjam a kolozsvári meghívást. Barátságosan váltunk meg Pataktól s 1918. július végén be is költöztünk a kolozsvári theologiaiára, abba a tanári lakásba, mely azelőtt a Nagy Károlyé volt.

1918. szeptember 15-én tartottam székfoglaló értekezésemet A mi fakultásunk címmel, a teológia évnyitó ünnepélyén.⁹⁶ A vallás nem a teológiából származik -

állapítottam meg -, hanem a hitből. A theologia feltételezi a hitet, úgy is, mint tárgyát, úgy is, mint személyi feltételét a theologusban. Theologus csak hívő ember lehet, noha nem minden hívő egyúttal theologus is. A lelkipásztor nem a hitben, hanem a theologusságban különbözik gyülekezetének tagjaitól. Teljes öntudatossággal hisz s ezért a hitnek nemcsak élője, hanem igazolója és védelmezője is. Gyenge hit volna az, amelyik a megismeréséért folytatott őszinte küzdelemben elsorvadna, ellenkezőleg: erőinek bátor öntudatára kell jutnia ebben a küzdelemben, melyet theologiai tudományos munkának nevezünk. Ennek középpontjában a rendszeres theologia áll, melyet a keresztyén vallás filozófiájának nevezhetünk, azonban olyan minősített értelemben, hogy ez a theologiai rendszerezés határozott és sohasem szégyelt egyházi öntudatban gyökerezik, stílusát és szerkezetét a kálvinizmus szabja meg. Így ver hidat a rendszeres theologia a gyakorlati theológiához. A lelkészképzés munkája azonban mindig a tudományos theologiai oktatás által lesz gyümölcsözővé, mert a theologiai tudomány ad eszményt a gyakorlati egyházi életnek. A theológiát a lelkipásztori élet tudományává viszont a tanár személyi bizonyágtétele teszi, önmagát adván a tudományban, nem mint fogások, receptek halmazát, nem mint kazuisztikát, hanem mint hívő életet. Amint ennyiből is látható, még ragaszkodom a rendszeres theologia filozófiai jellegéhez, de már világosan látom azt, hogy a teológiának csak a hiten belül van értelme, s hogy a lelkipásztori élet tudományává kell lennie az egyházi szolgálatban. Tudományos, filozófiai mivoltát azért tartom fontosnak hangsúlyozni, hogy normatív jelentőségét az egyházi gyakorlatra nézve biztosíthassam, minden eszménytelen, lapos, útszéli gyakorlatiaskodással szemben.

Erről az alapról indulva kezdődött nyolc évig tartó kolozsvári theologiai tanárságom (1918 – 1926). Régi tanáraink közül Kecskeméthy István és Ravasz László lettek kartársaimmá, a debreceni egyetemre távozott Pokoly József helyén Révész Imre állott, a kolozsvári egyetemi tanárrá lett Bartók György tanszéke üresedésben volt s maradt is évekig, előbb Kecskeméthy helyettesítette, majd mint magántanárok, Gönczy Lajos és Mátyás Ernő, míg végül Maksay Albert⁹⁷ személyében végleges gazdát kapott. Az 1920-ban eltávozott Révész Imre utóda Tavasz Sándor, az 1921-

ben eltávozott Ravasz Lászlóé pedig Imre Lajos lett. Ebben a kiváló munkatársi és hűséges baráti közösségben élhettem és dolgozhattam s ez a körülmény a bekövetkező súlyos esztendőket is elviselhetőbbé tette.

Mihelyt az iskolai év megindult, Nagy Károly püspök azonnal belevont a hét erdélyi kollégium nevelési reformja érdekében indított nagyszabású vállalkozásába s 1918. szeptember és október havában vele és Ravasz Lászlóval meglátogattuk a nagyenyedi, marosvásárhelyi, sepsiszentgyörgyi és kolozsvári kollégiumokat, melyekben a tanári karokkal nevelői megbeszéléseket folytattunk, az ifjúsággal pedig konferenciai összejöveteleken foglalkoztunk. A püspök célja a nevelés és oktatás hitbeli elmélyítése s egy református kegyességi életrend bevezetése volt ezekbe az ősi intézményekbe, melyeknek éppen a hitvallásos jellege kopott meg s így sajátos hivatása szegényedett el az idők folyamán. Ezt a tanulságos ellenállásokkal és ígéretekkel teljes munkát szakította meg jó időre a háború tragikus fordulata s a forradalom kitörése. Közben a hatalmas arányokat öltött „spanyol nátha” engem is levert a lábamról, úgy hogy a forradalmi eseményeket egészen a gyulafehérvári román nemzetgyűlésig (dec. 2.) csak mások elbeszéléséből ismertem meg, mert hosszú heteket töltöttem önkívületben vagy zavaros, lázas, félöntudatos állapotban, lebegve a sötét folyón, közelebb a halál, mint az élet partjához. Mire egészen visszatértem az életbe, az addigi nagy Magyarország meghalt s a román megszálló sereg 1918. karácsony szombatján bevonult Kolozsvárra.

Ennek az írásnak nem lehet célja a nagy történelmi fordulat részletes megörökítése, még ha azt csak a magyar református egyházra vonatkoztatjuk is. Erre, sajnos, terünk sincsen és így meg kell elégednem néhány olyan mozzanat és vonás vázolásával, melyek theologiai és egyházi munkásságommal a legszorosabban összefüggenek. Ilyen mindenekelőtt az a körülmény, hogy a változással nagy csend szakadt az erdélyi magyar közéletre s nemcsak politikai, társadalmi, kulturális, hanem egyházi vonatkozásban is megdermedt minden nyilvános élet. A magyarság visszahúzódott a család, az iskola és a templom szentélyébe. Ha ez az állapot később, lassanként, az élet kényszere következtében változott is, egészében véve 1922 nyaráig, három és fél évig tartó átmeneti idővé húzódott ki a katasztrófa és az új

életkeretbe való beilleszkedés között. Ez a három és fél esztendő számomra az elmélyedő, kitartó tanulás nagy alkalmává lett. Ravasz Lászlóval és Révész Imrével eltemetkeztünk a theologiai könyvtárába s hivatalos teendőinken túl minden időnket ott töltöttük, egy-egy könyvtárterem íróasztala mellett. Csatlakozott hozzánk Tavasz Sándor is, aki Révész és Ravasz távozása után is kitartó társam maradt a tanulásban.

Elsősorban vallástörténeti tanulmányozást folytattam. Másodévenként egy féléven át elő is kellett adnom az általános vallástörténetet, de ezenfelül tölem telhetőleg mindent el akartam követni arra nézve, hogy a vallás realitásának történeti jegyeit lehető teljességgel összehordjam és kritikailag rendszerezem. Nagy szerencsémre Bartók György, könyvtáros professzorsága idején beszerezte a legfontosabb forrásokat és dokumentumkiadásokat, valamint a legjobb összefoglaló és monografikus feldolgozásokat. Így nagy és értékes tudományos anyag állott rendelkezésemre, melyet szorgalmasan áttanulmányoztam, kivonatoltam és céduláztam saját feldolgozásom számára. Bővítettem azután vallásfilozófiai olvasottságomat is és többek között ez idő alatt foglalkoztam Dunkmann kitűnő munkájával⁹⁸, valamint Kaftannak a protestantizmus filozófiájáról írt művével⁹⁹.

Legnagyobb gondomat azonban a keresztyén hittan és erkölcsstan előadásának kötelezettsége okozta. Teljesen lehetetlenné vált számomra, még átmenetileg is, a Nagy Károlytól örökölt eklektikus liberális dogmatikai és etikai jegyzetek használata. Ezekben semmi sem volt Kálvinból és még említés sem történt a református hitvallásokról. Be kell vallanom, hogy a Heidelbergi Kátét, egyik régi kiadásában, csak 1919-ben ismertem meg először s mélyen megragadtatva evangéliumi mélységétől és fogalmi tisztaságától, ajánlottam Ravasz László figyelmébe, kivel együtt aztán Nagy Károly püspökhöz mentünk vele. Hitvallásunk az adott körülmények között rendkívüli hatást gyakorolt a püspökre, ki a múlt romjain akkor vívta legnagyobb lelki harcát a megváltozott világban való hivatásának felismeréséért. Azonnal kiadatta a Káténak ezt a régies fordítású és itt-ott magyarázattal is megtűzdelt szövegét s a ránézve jellemző szenvedélyességgel mindjárt tankönyvvé és konfirmációi kátévá is próbálta tenni egyházkerületében. Még később ismertem

meg tüzetesen a Második Helvét Hitvallást, szintén a theologia könyvtárában talált régi kiadásából. A hitvallások megismerése visszautalt Kálvinhoz s így most, körülbelül 1920. derekáig ismét és teljes egészében végigolvastam, s lényeges pontjaiban kivonatoltam az Institutióknak az Egyházi Könyvtárban kiadott kétkötetes fordítását, a legfontosabb helyeken egybevetvén a latin szöveggel. Tartalmilag az Institutio és a hitvallások adták hittani és erkölcsstani előadásaim első fogalmazványának anyagát, kiegészítve a Robertsontól, Fosdicktól¹⁰⁰ és más igehirdetőktől nyert gondolattárral s keretezve vallásfilozófiai tanulmányaim eddig leszűrt bevezető eredményeivel, valamint egy apologetikus, világnézeti befejezéssel.

Tanulásom irodalmi gyümölcsei 1923-ban jelentek meg, az egyházkerület kiadásában. Ezek: A vallás az emberiség életében. A vallás történeti képe és A vallás lényege és értéke. Vallásfilozófiai előadások melyek egy kötetbe foglalva az Erdélyi Református Egyházi Könyvtár II - III. számát alkották, továbbá Kegyelemből, hit által. A református keresztyén vallás alapvonalai, tartalma és védelme.

A vallásnak az emberiség életében megmutatkozó történeti képe alatt nem valamely fejlődési hosszmetsetet kívántam érteni és megmutatni, hanem azokat a jegyeket és dokumentumokat akartam rendszerezni, melyekben a vallás sajátossága mindig és mindenütt megnyilvánul s változást csupán e jegyeknek értelmezésén belül találunk. Bizonyos történeti fejlődési menetre csak a bevezetésben és a befejezésben utaltam, tekintettel arra, hogy a tanulmány egyúttal előadásaim vezérfonalául is készült s hallgatóimnak szükségük volt ilyen áttekintésekre, a tanulás könnyebbítése céljából. Szakítottam tehát a szokásos tárgyalási móddal, mely előbb az „ősvallás”, azután időrendben a történeti, pozitív vallásalakulatok, majd a Jézus vallása, mint fejlődési csúcspont leírásával kívánta szemléltetni és bizonyítani a keresztyénség abszolútságát. Elfogadom ugyan a vallás élettörvényéül azt, hogy őseredeti egyetemességből, egységből ágazik szét az egyes népek vallásalakulataiba s ezen át öntudatos, abszolút becsú egyetemesség és egység felé törekszik, mert ez magának az emberi szellemnek alaptörvénye, azonban ebben a történeti menetben is azt találom nevezetesen, hogy a mindig ugyan azonos vallásos élmény tükröződik az emberiség fejlődő világnézetében és erkölcsiségében,

tehát nem a vallás változik, hanem az ember. Sajátos továbbá ebben a változásban az, amit a rétegződés törvényének nevezek s ami abban nyilvánul, hogy a vallásos élet újuló alakulataiban mindig és mindenütt ott lappang, elevenen és hatékonyan tovább él és kiütközik a megelőző rétegződés, egészen az ősrétegit, részben elmélyítve, átértelmezve, átszellemesítve, de részben üres, értelemnélküli képzetek és szokások hordalékában, mely mint titkos életet élő, elnyomott, szégyellt, de ténylegesen létező és ható babonáság jelentkezik a korszerű gondolkozásban. Céломhoz képest olyan csoportosítást kellett alkotnom, mely a vallás jelenségeit, jegyeit egyrészt lehető teljességükben magába foglalja, másrészt az egyes csoportokon belül a rétegződés törvényét felmutatja s végre a jelenségcsoportok összefüggését is szemlélteti. A rendelkezésemre álló szakirodalomban csak egy erre irányuló kísérletet találtam: Edward Lehmann *Erscheinungswelt der Religion* c. pompás tanulmányát¹⁰¹. Azonban ez a kitűnő munka, bármennyire ösztönzött és segített is a saját rendszerem felépítésében, mégsem volt minden további nélkül alkalmas az átvételre. Mindenekelőtt nem terjeszkedett ki a vallásos jelenségek teljességére, aminek oka az enyémtől eltérő vallástörténeti álláspontjában rejlik. Azután nem érvényesítette a jelenségcsoportokon belül a rétegződés világos és következetes szemléltetését. S végre nem mutatott rá az egész „jelenségvilág” sajátos összekapcsolódására és egységére, melyet különösen a vallási szinkretizmus példái mutatnak meg. Így magamnak kellett az előbbi szempontok szerinti teljes rendszert megszerkesztenem, hogy a vallás történeti ténye, realitása minden oldaláról és minden részletében feltáruljon az olvasó előtt s a lehető leghiánytalanabb illusztráló anyagot szolgáltatassa a vallás lélektani és filozófiai vizsgálatához. A vallás történeti jelenségeinek rendszerében hét csoportot különítettem el. Ezek: az „isteni”, a kultusz, az ige, az ember, az élet, a világ és a vallási szinkretizmus jelenségcsoportjai. A vallásra nézve történetileg a legfontosabb és legjellemzőbb az „isteni” jelenségcsoport, melyben az a valóság nyer kifejezést, amelyre az ember hite irányul. Ez az isteni valóság megjelenhetik a természet jelenségeiben (kő, növény, állat, elemek, égitestek), vagy az istenképekben (fétis, bálvány, mágikus, művészi és szellemi szimbólum), felfogásának fokozatai terjedhetnek a polidémonizmustól a legtisztább szellemi

monotheizmusig s mindezt a vallástörténet gazdagon illusztrálja a különböző népi-nemzeti vallásalakulatok pantheonjaival, azonban az alapvető, sarkalatos és fontosságában eléggé nem hangsúlyozható tény, melynek mellőzése a vallás realitásának teljes félreértésére vezet, az, hogy a hit sohasem irányulhat az emberre magára, a vallás sohasem lehet emberimádás s ha az akar lenni, keserű csalódás, tragikus csőd lesz a vége. Az ember hitében az emberfelettihez kapcsolódik, maga fölé emelkedik, mert ezáltal szabadulhat meg önmaga végességétől és bűnös voltától. Ez a döntő igazság már a vallás ősrétegében érvényesül abban, hogy az embernek előbb meg kellett halnia ahhoz, hogy istenivé válhasson sőt rég-halottnak, ősatyának kellett lennie hozzá.

Csakis a halott-, illetve őskultusz magyarázza meg a tévesen „természetimádásnak” tartott ősi és átértelmezett jelenségeket s egy egész sereg megüresedett, babonás képzetet is, mely máig existál a népi tudatban; főleg pedig ez az emberfelettihez kapcsolódó hit nyer kifejezést a totemizmus annyiszor félremagyarázott „állatimádásában”. Így a vallástörténet határozott és változatos módon illusztrálja a hit élményének leglényegesebb mozzanatát: az embernek önmagával való mélységes elégedetlenségét és az emberfeletti valóság segítségével általa önmaga fölé lendülését.

Egy másik, szintén nagyfontosságú tény a kultusz jelenségcsoportjából állapítható meg s ez a mágiának, mint az „istenivel” szemben való magatartásnak és eljárásnak helyes értelmezéséből következik. Egyes tudósok, így Frazer¹⁰² szerint a személytelen mágikus erő hite elsődlegesebb, ősi mint a lélekhit, mely ezt az erőt elszigetelten, személyi lelkekre tagolva szemléli. Ebből következne, hogy a kultusz ősi elemei és formái nem vallásos jellegűek, hanem az ember legprimitívebb „tudományának” tartozékai. Véleményem szerint a két jelenség párhuzamosan és összefüggően érvényesült. A mágia csakugyan nem vallás, hanem ősprimitív „tudás” és önvédelem, de ezt a gépies magatartást a lélekhit, vagyis az ősrétegi vallás maga természete szerint használta fel, személyes étellel telítette a mágikus erő fogalmát s azt személyes isteni hatalmakban szemlélte és tisztelte, de ugyanakkor ezt az erőt mégis minden isteni lényben azonosnak, egynek s így mindenik felett állónak

tartván, a vallás szülte a szellemiség gondolatát s indította el azt a maga kibontakozásának útján. Ennélfogva a mágia nevezhető a kultusz őséne, de maga a kultusz már a személyes isteni valóságához viszonyul s így sajátosan vallásos jelenségcsoportot alkot.

Miután nem lehet céлом ebben a keretben könyvem egész tartalmának kivonatolása, mellőzöm az egyes csoportok további tárgyalását s csak két pontra mutatok még rá, melyeket lényegeseknek tartok. Az egyik „az élet” jelenségcsoportjával kapcsolatosan annak kimutatása, hogy történetileg a vallás két nagy és ellentétes élettörekvés megtestesülése, melyek onnan származnak, hogy az ember a maga elégtelenségét két különböző okra vezeti vissza. Eszerint aztán a vallás két alaptípusa a természeti és az erkölcsi vallás lesz. A természeti vallás szerint az ember azért nem érheti el a maga erejéből a tökéletességet, mert végesnek teremtett, ez a természeti tökéletlensége tehát az ő hibáján kívülálló, végzetes tény. Ettől a végzettől csak az istennel való egyesülés válthat meg, melynek módja érzéki-materiális-kultikus megistenülés. Az erkölcsi vallás szerint ellenben a szentségre való képtelenség oka magában az emberben van, a saját lelke istenellenes engedetlenségében és lázadásában, az erkölcsi jellegű bűnben. A bűn magában hordja büntetését, az örök halált s ettől a kárhozattól csak maga Isten mentheti meg az embert, éspedig csak lelki, erkölcsi úton, a váltságnak személyes szellemi átélése által. Ez a két élettörekvés egyrészt elválasztja egymástól a vallás történeti alakulatait, de másrészt ugyanazon alakulat életében is rétegződik és átszövi egymást. Ez a tény vezet át a másik nagy jelenségcsoportnak, a vallási szinkretizmusnak megfelelő méltánylásához, melyből itt csak azt emelem ki, hogy vallástörténetileg a keresztyénséget is a római imperiumban kialakult szinkretizmus határozza meg, egyik oldaláról. Vallástörténetileg a keresztyénség, nem ugyan értékében, de tartalmában több, mint a Jézus evangéliuma, melyet az ótestamentumi prófétaság tökéletes betöltésének kell tekintenünk. Ehhez a maghoz járult ugyanis Pálnak és Jánosnak Krisztus-vallása, az előbbi a szinkretizmus misztériumvallásának, az utóbbi az alexandriai görög filozófiának, mint korszerű kifejezési formáknak felhasználásával.

A vallás lényegéről és értékéről szóló munkám szintén theologiai előadásaim vezérfonalául s így tankönyvül is készült. Ez magyarázza, hogy lehetőleg teljes rendszert igyekeztem, ha csak vázlatosan is, nyújtani benne hallgatóimnak. Első része, „A vallás filozófiai vizsgálatának történeti típusai” annyiban újszerű, hogy az összes lényeges vallásfilozófiai elméleteket csupán két csoportba tömöríti, az egész munkára nézve jellemző és döntő elv alapján, mely szerint a vallással szemben filozófiai szempontból csak két álláspont lehetséges: vagy azt tartjuk, hogy a vallás nem reális ténye az emberi szellem életének, hanem valamely elsődleges, tényleges létérdek másodlagos, fiktív jelensége s ennél fogva lényege és értéke valamely más ismert funkcióban keresendő s abból tisztázandó, vagy ellenkezőleg azt, hogy a vallás az emberi szellem életének reális, sui generis, önálló és speciális ténye, ennél fogva magában a vallásban elsődleges létérdek érvényesül s így lényegét és értékét csakis önmagából lehet keresni és tisztázni. A vallás filozófiai vizsgálata tehát a vallás realitásának problémája körül forog s ez választja el egymástól a magyarázati kísérleteket, melyek szerint a vallás vagy irreális (másodlagos), vagy reális (elsődleges) jelenség, illetve tény. Először a vallást, mint másodlagos jelenséget értelmező elméleteket vizsgálva, úgy találjuk, hogy vannak közöttük olyanok, melyek a vallást az ismerés egyik formájának tekintik és pedig vagy primitív formának (ógörög racionalizmus, Tylor, Spencer Herbert, Max Müller, Comte), vagy ellenkezőleg a legmagasabb rendű filozófiai ismerés egyik formájának (Spinoza, Hegel, Strauss, Feuerbach). Vannak azután olyan elméletek, melyek szerint a vallás az érzelmek és indulatok származéka. (Ebbinghaus: a túrhetetlen félelem reakciója; Freud: a szexuális ösztön cenzúráit megjelenési formája az öntudatban). Egy harmadik csoportba tartoznak azok az elméletek, melyek a vallást az erkölcsiség másodlagos formájának ítélik. (Az újkori racionalizmus, Kant, Fichte, Comte, Wundt, E. Durkheim.) És végre vannak negatív, kirekesztő, tagadó vagy elítélő álláspontok is a vallással, mint tévedéssel, hazugsággal, csalással és csalódással szemben. (Angol empirizmus, Schopenhauer, Nietzsche, Hackel, Marx.)

Ezekkel szemben állanak a vallás elsődlegességét, realitását valló elméletek. Elsősorban idetartoznak azok, melyek a vallásban természetfeletti realitást látnak,

különböző szempontból, de azonos értelemben. (Ókeresztyén gnoszticizmus, középkori skolasztika, ókori és középkori misztika, Descartes és követői.) Lélektanilag fogják fel a vallás realitását, a maguk egészen különböző pszichológiája szerint Leibnitz, Schleiermacher, W. James, T. Ribot. A modern vallásfilozófia vetette fel a vallás dialektikai realitásának értelmét. (E. Troeltsch, R. Eucken, G. Simmel.) Végre, mint értékrealitást magyarázzák a vallást Ritschl és iskolája, J. Cohn, W. Windelband, K. Dunkmann és Böhm Károly.

A történeti magyarázattípusok kritikájából nyilvánvalóvá válik, hogy ha a vallás realitását igazolni akarjuk, tehát a vallás lényegét kívánjuk tisztázni (II. rész), eleve tudnunk kell, hogy a vallás nem lehet sem világmagyarázati, sem erkölcsi, sem esztétikai, sem társadalmi jelenség a maga lényegében, azaz a valóság, amelyre vonatkozik s amelytől realitását kapja, nem lehet sem természet, sem az ember, sem a művészi ábrázolás, sem a társadalom, mert ha ezek vagy ezek egyike volna a vallás mögött álló realitás, akkor a vallás természetesen fikció lenne s szó nem lehetne realitásáról. A vallás eredetében, lényegében, céljában egy olyan sajátos valósághoz viszonyul, mely semmi más valósággal össze nem téveszthető és semmi más vonatkozásból nem magyarázható.

Azonban még azoknak az elméleteknek is, melyek a vallás realitását elismerték, hibája az egyoldalúság, minélfogva csak csonka és bizonytalan eredményhez jutnak. Teljes, kimerítő magyarázatot csak a történeti, lélektani, dialektikai és értékelméleti szempontoknak a problémára való egymás utáni és együttes alkalmazása adhat. Miután a történeti szempontból való vizsgálat az előbbi tanulmányban már megtörtént, itt a vallást, mint lelki élményt, mint jelentő tény és mint értékelést tesszük vizsgálat tárgyává.

A vallást, mint lelki élményt reálisnak kell tartanunk akkor, ha lélektani eredetét, alkatát, célzatát tekintve önállónak bizonyul s nem valamely más, ismeretes élmény latens formájának vagy származékának. Ennek az önállóságnak titka a vallásos hiányérzet, visszahatás, pótlás és kielégülés sajátosságában rejlik, továbbá az élménynek tettbe való kicsattanásában, mely a valódi élményt mindig jellemzi az álélménnyel, az álpótlékokkal való hamis kielégüléssel szemben. Megállapíthatjuk,

hogy a vallásnak nincs helye a racionális élmények között, mivel sohasem az értelmileg elsajátított külső világban, a szélességben való tájékoztatást és érvényesítést szolgálja. Sőt a vallást egyenesen a racionalitással való ellentétessége jellemzi. Az, ami a vallásos hiányérzetet kiváltja a lélekből, nem egyéb, mint a racionális élményekben lecsapódott értelmi világ. Ez a hiányérzet annak a meghasonlásnak eredménye, amely az érzéki tapasztalás alapján felépült racionális világméret (vagyis a világ) és az egyéniség örökélet-igénye között robban ki. De sohasem szabad elfelednünk, hogy ez a meghasonlás csak akkor eredményez vallásos hiányérzetet, ha büntudatban tükröződik. A lélek érzi, hogy saját igénye és akarata hasonlott meg a világ és egyénisége között, saját magában ismeri fel az árulót, aki egyéniségének örök igénye ellenére szövetkezett benne a világgal, hogy megrontsa és elpusztítsa a lelket. A világnak és egyéniségünknek ez a küzdelme saját ellentétes igényeinknek viaskodása. Így állván a helyzet, minden pótlék, amit a világ kínál, csak fokozhatja a vallásos hiányérzetet. A lélek kétségbeesetten vergődik, míg vissza nem hat a fájdalomra a szabadulás és függetlenség utáni vágyban s minthogy mélységes keserűséggel érzi a világgal, vagyis önmaga világigényével szembeni tehetetlenségét, emberfeletti segítség után kiált, megváltót keres.

A Megváltót, mint a végtelen és tökéletes egyéni élet forrását, birtokosát, biztosítóját a hit funkciója ragadja meg s a képzelet ad neki hasonlatszerű, jelképi kifejezést. A hit nem ehhez a képhez, hanem az általa közvetített örök valósághoz tapad hozzá, arra bízva rá magát s ebben a rábízásban éli át a kép realitását. A hitet tehát - a racionális élményben szereplő érzékeléssel szemben - per analógiám benső, lelki érzékelésnek nevezhetjük, mely az élményben megragadott valóság megtapasztalója s így a hiányérzet pótló erője. Bár a hit, a valódi élmény természete szerint, vallássá vetődik szét a kedélyi élet, a gondolkodás és cselekvés síkjában, mégis más és több, mint akár a legmagasabb rendű világnézet és erkölcsiség. Ez a vallás a világban, de a lélekből több ennél, mert nem a világban való emberi életünk biztosítása a célja, hanem a bűnbocsánat és örökélet elnyerése. Ezért a hit magát a világban, e földi életben beteljesültnek és befejezettnek soha nem érezheti és

állíthatja. Viszont meg kell állapítanunk, hogy a hitnek éppen úgy meg van a maga pályája, mint az értelemnek és a képzeletnek. Ezek a gyermektől a tudós és művészi lángelméig terjedő úton hódítják meg a világot az életnek, a hit pedig a fétis imádótól a hit evangéliumi hőségig terjedő úton ad bizonyosságot Isten országa és az örökélet felől.

A hitnek ez a fejlődő volta teszi lehetővé fejleszthetőségét, azt a nevelést, melyet az egyház folytat, s mely egyben azt is lehetővé teszi, hogy a vallás beleáradhasson az emberi történelem és kultúra hatalmas folyamába.

Arra a kérdésre, hogy lélektanilag a vallásos pótlás honnan származik, azt kell megállapítanunk, hogy sem a támadó világból, sem a megtámadott emberből nem. A vallás sem egyedül az ember, sem egyedül Isten létéből nem magyarázható, hanem csak a kettő viszonyából, életközösségéből. Ezért a vallásos pótlás természetére az ún. megrendülés jelensége a jellemző, melyben a realitásérzés kettőssége nyilvánul meg. Eszerint a fenségesen idegen és az átélhetően rokon valóság ellentéteinek egysége az, ami a vallásos pótlás realitását megérezteteti. Ebben a sajátosságban rejlik az a tényleges isteni hatás, melynek felfogására a hit funkciója adatott. És ebből érthető meg az a sajátos létérdek, mely a vallásban kielégülésre tör s melyet más élmény soha ki nem elégíthet, hogy ti. az ember önmagán és a világon felülemelkedhessék s ezzel megmeneküljön az önmaga alá való süllyedéstől. A léleknek ezt a feszülését biztosítja az isteni transcendenciájának és realitásának harmonikus egysége, melyet Jézus Krisztusban látunk megtestesülve, mint a vallásos élmény realitásának végleges biztosítójában. Benne az isteni erő, mint megszabadító, megváltó élet, lesz realitássá s teszi az ember életét a megváltásért való hálaáldozattá, mint a hit gyümölcsözését. Az áhítat, mint a vallásos élmény kedélyi légköre, az imádat, mint ebből fakadó magatartás és a kultusz, mint ezeknek cselekményekben való kifejezője dokumentálják azt, hogy a vallásos élményben egészen sajátos létérdekek talál teljesen egyedüli kielégülést ahhoz a valóságos létezőhöz kapcsolódó viszonyunkban, akit a hiten kívül semmi más funkcióval meg nem közelíthetünk. A vallásnak, mint jelentő ténynek vizsgálatában tovább megyek „A hit problémája”-ban tett megállapításokon túl a hit ismerő jellegének alaposabb

tisztázása felé. A hit magában véve sohasem ismerés, mint ahogy az érzékelés sem az, de éppen úgy alapját képezi az ismerés egyik irányának, mint amaz. Csakhogy nem a világismerésnek, hanem az Istenben való önismerésnek. A hit is a fantáziának és az értelemnek szolgáltat anyagot, mint az érzékelés, csakhogy ebből az anyagból vallásos világkép lesz. Minthogy az érzékelés és a hit anyagukat ugyanazon funkciók által teszik jelentővé ugyanazon szellemre nézve: a racionális és a vallásos világképnek meg kell egyeznie, össze kell illeszkednie az élet teljessége érdekében. A hit által munkáló képzelet és értelem az élet tartalmának azt a részét öntudatosítja, melyhez az érzékelés alapján ismert racionalitásnak útja nincs s melyet éppen ezért irracionálisnak kell neveznünk. Ezáltal a hit egyéni irányban végzi az életmegvalósítást s egyúttal visszasugározva az értelmi világra, azt betetőzi s összekapcsolja az örökkévaló szellemmel, a teremtő és gondviselő Istennel.

Mint értékelés, a vallás abban reális, hogy míg az értékelő emberi értelem és intelligencia önmagán túlmutatni nem képes, a hit a világfeletti értéket szférájába emeli a lelket. A hit Istenben az emberi szellem abszolút értékének ajándékozóját ragadja meg s ezzel az egyéni szellemnek megadja a világ feletti győzelem bizonyosságát. Ebből a bizonyosságból fakad a vallás életformáló ereje, mely felülmúl minden ideálalkotó tevékenységet s a pusztán emberi észmorállal szemben egészen önálló és szellemében azt magasan túlszárnyaló erkölcsi életet teremt.

A III. részben, mely a vallás értékéről szól, a Szentséges értékjelzőjének realitását próbálom meghatározni, a Szellemnek személyes életideálban való imádatát látván benne kifejezésre jutni. Ez a személyes életideál azonban nem a mi alkotásunk, melyet imádat nem illethetne, hanem az a Tökéletes Élet, aki Jézus Krisztusban lett számunkra a mi életünk egyetlen ítélő mértékévé.

A tanulmány e részének második fejezetében a vallásnak a kultúrértékekhez való viszonyát vizsgálom, kimutatván, hogy az igazi vallás mindig és föltétlenül összhangban van a tudomány, művészet és erkölcs igazi kultúrájával s viszont ez sohasem nélkülözheti a vallás pótolhatatlan hajtóerejét a szellem alkotásokban való realizálásában.

„A hit problémája”-hoz viszonyítva ebben a munkámban szélesebb alapokon, rendszeresebben láttam hozzá a vallás tényének minden oldalról való megvilágításához. Úgy a lelki élmény, mint a jelentő és értékelő tevékenység, valamint a kultúrával való összekapcsolódás szempontjából mindenütt arra törekedtem, hogy a vallásban lényeges hitnek önállóságát igazoljam, mint ami emberileg, a tudomány oldaláról egyedül utalhat a mögötte élő és ható isteni valóság létezésére és hatalmára.

Ezért a törekvésemért ezúttal Tankó Béla¹⁰³ egyébként igen megtisztelő bírálatában ismétlődött meg Bartók Györgynek az az aggodalma, melyet A hit problémájával kapcsolatban a metafizikába való tévelygés veszélye miatt érzett. Tankó is odanyilatkozik, hogy a szellem minősítő, értékelő tevékenységében és értékélményében kellene keresni a vallás önálló sajátosságát, egyedüli értékét s a lélektani fejtegetéseknek azért tulajdonít ebben a tanulmányomban különösebb jelentőséget, mert a vallásos értékelésnek adják meg szerinte mintegy az élettani szerkezetét és folyamatrajzát. (Sajnos, Tankó Béla bírálatát csak emlékezetből idézhetem vissza, maga az eredeti szöveg nem áll e sorok írásakor rendelkezésemre s azt sem tudnám húsz év távolából biztosan megmondani, hogy melyik folyóiratban jelent meg.)¹⁰⁴

A református keresztyén vallás alapvonalait, tartalmát és védelmét röviden összefoglaló „Kegyelemből, hit által” c. könyvem Nagy Károly püspök megbízásából készült s egyrészt tankönyvül szolgált a középiskolák legfelső osztálya számára, másrészt a református értelmiség hitbeli öntudatosítását kívánta munkálni. Itt azért említem meg, mert voltaképpen kivonata a theológián előadott keresztyén hittani és erkölcstani jegyzeteimnek s így tükrözője 1923-ig kialakult theologiai gondolkodásomnak.

Természetesen ebben a formában hiányzik belőle minden szorosabb értelemben vett tudományosság és minden kritikai részlet s teológiai előadásaimnak csupán leglényegesebb, pozitív eredményei kerültek bele, fogalmazásban is lehetőleg alkalmazva a nem theologus tanuló és olvasó gondolkozásához. A könyvecske célja

lelki építés lévén, tudományos theologiai mérték alá tulajdonképpen csak a mögöttes levő, de kiadásra meg nem érlelt jegyzetek volnának állíthatók.

Ha ezzel a feltétellel nézem, nem is a könyvről, hanem magamról szólok, mikor megállapítom, hogy éppen a fordulóponton állva kellett ezt az összefoglalást elvégeznem. Ezért nem egy kialakult és lezárt szellemi életszakasz egységes képe tükröződik benne, hanem az átmenetiség töredezettsége és kevertsége. Ma talán úgy mondanám, hogy a filozófus és a theológus még küzd egymással ebben a megnyilatkozásban. Ezért jellemzők az ilyen tételek: Az egy örök igaz Isten a maga bennünk és értünk folytatott munkájának rendje és módja szerint nevezetik Szentháromságnak ... A teremtő Istenben való keresztyén hit a világtól való megszabadulást jelenti az ember számára ... A keresztyén Istenhitben vallást teszünk a Szellem és a szellemiség folyton teljesedő és a végén teljes diadaláról az anyag felett, az örökkévaló hatalmáról a véges és mulandó felett ... Isten a maga örök törvényeit sem fel nem függeszti, sem meg nem változtatja, hanem végtelen lehetőséggel rendelkezik e törvények felhasználására és alkalmazására. Ebben a hitben a keresztyénség a személyiség hatalmát és uralmát hirdeti a természet felett ... A keresztyén világnézetben a természeti törvénynek módosított és pedig igazabb felfogásával állunk szemben, anélkül hogy érvényét tagadnók ... A keresztyénség a szabadság vallása, mely az istenfiak szabad és isteni életében országol a világ felett ... Az ember erkölcsi szabadsága abban áll, hogy szabadon áll a jó vagy a rossz tőle független, örök mértéke alá ... Az ember szabadon választhat magának Urat, akit szolgáljon ... Isten úgy uralkodik az erkölcsi világrendben, mint erkölcsi eszmény ... A keresztyén ember számára Isten az erkölcsi tökéletesség örökkévaló, személyes birtokosa ... A szabadság az a fogantyú, melybe a bűn belekapaszkodik ... Jézus személyiségének titka abban van, hogy benne a vallásnak, a vallásos életnek örök és egyetlen életlehetősége vált testté a mi számunkra ... Jézus embersége nem az ő testiségében van, ő nemcsak azért és annyiban ember, amennyiben emberi teste volt és testi életet is élt; ha így állana a dolog, ma már nem is nevezhetnők őt embernek, mivel földi testben nincs többé közöttünk; hanem ő mindörökké ember annál a lelkiéletnél fogva, amellyel mint hűséges és engedelmes gyermek, Istent, az Ő Atyját

szolgálja. Az emberi lényeg az ő Istent szolgáló lelkéből ragyog örökkévaló fénnel ... Tökéletes ember a maga tökéletes hite által ... A keresztyén élet Isten élete énbennem, ez pedig az én igazi életem ... stb. Ezekkel és hasonlókkal szemben viszont a Szentírás, Kálvin és a Heidelbergi Káté tanítását igyekszem követni a keresztyén vallás tartalmának pozitív és építő kifejtésében s alaptételül vallom, hogy „keresztyén csak az, aki Istent a Krisztusban ismeri meg és tapasztalja”, öntudatosan kizárom minden theologia naturálist, mikor azt mondom, hogy „amit Istenből megismerhetünk, azt Jézus Krisztusban bírjuk és benne mindent bírunk, ami isteni. Csakis ebből a hitismeretből kiindulva juthatunk el a világnak és az életnek keresztyén ismeretére is, nem pedig a világ és élet vizsgálata vezet Istenhez.” Az első, bevezető és a harmadik, befejező részben azonban vallásfilozófiai elveimet és eredményeimet alkalmazom a keresztyénségre, ez tulajdonképpen a theológián előadott keresztyén vallás filozófiájának kivonata. És ebben mutatkozik meg theologiai fejlődésnek ekkori mozzanata is. A keresztyén vallás filozófiája már nem egy és azonos számomra a rendszeres theológiával, mint hittannal és erkölcstannal, hanem csak prolegomena a rendszeres theológiához s célja a keresztyén világnézet és életeszmény összekapcsolása a kultúrával, illetve védelme az ellenséges szellemi irányokkal szemben. Maga a rendszeres theologia már a hiten belül munkáló kifejtése a keresztyén vallás tartalmának, a Szentírás és a hitvallás alapján történő magyarázat, melyet a nagy bizonyosságtevők megnyilatkozásai illusztrálnak. De azért még 1926-ban is, Heyns Domatikájának bírálatában kellett kardoskodnom¹⁰⁵, hogy a dogmatikának az Isten Kijelentését, azt ami örökké ugyanaz, a maga korának világnézetében és szellemi életében, kultúrájának egész területén kell új és termékeny kifejezésre juttatnia, hogy a mai embert a mai korban megszentelhesse. A dogmatikának meg kell mutatnia, mit jelent és mire kötelez Isten ígéje ma? Ezt főleg Heyns betűinspirációs orthodoxyájával szemben tartottam szükségesnek hangoztatni, egyébként elismerve igen mély és gazdag bibliamagyarázatának értékét.

A húszas évek első felében, az egyetem megszűnésével és a magyar kulturális egyesületek, intézmények munkájának megszakadásával theologiai fakultásunk Kolozsvár és Erdély szellemi életének egyik legkiemelkedőbb tényezőjévé vált. A

kiutasítások és kiköltözések folytán meggyérült magyar értelmiségi réteg összetartására, lelki építésére, szellemi táplálására évről évre „akadémiai estélyek” sorozatát rendeztük, melyeken a tudomány, irodalom és művészet eszközeivel próbáltuk fenntartani a magyar kultúrélet folytonosságát. Ezeken az estélyeken több, a vallásfilozófia és a rendszeres theologia körébe vágó előadást tartottam. Hasonlóképpen a vidéki központokban rendezett lelkészi tanfolyamokon és konferenciákon is. Ezekben juttattam kifejezésre e súlyos esztendő megpróbáltatásai alatt lelkemben uralkodóvá vált legszemélyesebb gondomat: hogyan lesz valósággá számomra Isten, hogyan találkozhatom vele? A feleletek, melyeket erre a kérdésre adhattam, tulajdon vágyaim és tapasztalataim anyagából szövődtek. Ekkor fogalmazom meg először (1923-ban) theologiai átalakulásom alaptételét: csak a bűnös ember találkozhatik a kegyelmes Istennel, az önmagával megelégedett a sorssal, a végzettel találkozik s ez nemcsak egyesekre, de egyházra és nemzetre nézve is döntő igazság és ítélet. Isten, aki öröktől fogva munkálkodott érettünk s gyermekségünkön, ifjúságunkon át csodálatosan vezérelt, majd helyettünk elfogadta és felhasználta képességeinket mások javára, végre hozzánk magunkhoz szól a Keresztről, hogy összetörjön és felemeljen s mi mindent elhagyva vallhassuk: Ez a szeretet az Isten, ez az Isten a szeretet. Enélkül az egyéni átélés nélkül nincs keresztyénség, de az ilyen keresztyénség megállja helyét az élet ítélőszéke előtt s a szociális elégtelenség, világ- és kultúra-ellenesség, rajongás és túlzás vádjaival szemben bizonyosságot ad az igaz, munkás józan testvériségről, mely az Atya szeretetéből fakad. (A következő előadásaimra gondolok: A tudatalatti. Illúzió, szuggesztio, vallás. A lélek találkozása Istennel. A keresztyénség az élet ítélőszéke előtt.106 - Isten valósága. Szocializmus és keresztyénség.101

1925 őszén a budapesti Soli Deo Glória Diákszövetség felkért arra, hogy a kálvinizmusról tájékoztató iratot készítsék, melyben főiskolai diákok és értelmiségbeliek lehetőleg világosan és áttekinthetően megtalálhassák mindazt, amit ezzel kapcsolatban tudniok kell. Így írtam meg az Öntudatos Kálvinizmus-t, amely 1926 elején előbb Budapesten, azután Kolozsvárt is megjelent. Ezzel a könyvemmel le is záródik s mintegy betetőzést nyer theologiai pályafutásom eddigi szakasza.

Tárgyamat a következő, rövid fejezetek sorozatában fejtegetem: Vallás, Biblia, Confessio, Theologia, Egyház, Világnézet, Kultúra, Nemzet. Mindenek előtt tehát, mint vallást jellemzem a kálvinizmust, a bűnös embernek a kegyelmes Istennel való találkozásában s az Anyaszentegyház közösségében ebből fakadó új életében, mint a Kegyelem ajándékában és a hála áldozatában. A kálvinizmus nem egyéb, nem több, de nem is kevesebb, mint a következőesen, teljesen végigélt vallás. Isten szuverenitása az élet minden viszonylatában: ez a kálvinizmus önzetlen viláгурalmi programja s kálvinista az, akinek Isten a sorsa. Ennek az élménynek objektív alapját, egyedüli tárgyi kifejezését a kálvinizmus a Bibliában látja, mint Isten Igéjében. Az Ige a hit egyedül biztos anyagforrása, Isten, ember és világ lényeg szerint való megismerésének egyedüli kulcsa és a keresztyén életfolytatás kizárólagos zsinórmértéke. Ige pedig a Bibliában mindaz, ami Krisztusra mutat, róla beszél, tőle indul ki, hozzá vezet, őt közli, mint Istennek öröktől fogva élő és munkáló üdvözítő akaratát. Ige azonban csak a hit számára létezik. Az Istent kereső hit a maga keresett tartalmára talál az Igében, a hitnek maga Isten felel a Biblia szavaival, a Szentlélek bizonyágtételétől kísérve. A Biblia képekben beszél, de ezek a képek szükségképpeniek, más hasonlatokkal nem pótolhatók, egyetlenek, tökéletesek. Isten maga rendelte őket a mennyei valóság teljesen adequat kifejezőiül. A hit engedelmesen odatapad az isteni képeknek szorosán a titkos valósághoz simuló kifejezéseikhez, kételkedés nélküli bizalommal egynek veszi őket a mögöttük élő realitással, s ezzel a lelket belevonja az Ige hatáskörébe, hogy rendszeres elmélyedés, táplálkozás által megújuljon, krisztusszerinti jellemmé épüljön. A Biblia a személyes élmény isteni garanciáját adja, a confessio pedig a történeti garanciáját, mely által a személyes vallásosság a közösség fölfokozó és éltető hatáskörébe kapcsolódik. A confessio a hit tartalmának közös érvénnyel való, legáltalánosabb kifejezése nemzedékek számára. Találónan nevezték szimbólumnak, mert mintegy jelképezvén a hitet, felette lebeg egyesek és korok élményeinek s örök modelljét adja a vallásos típusnak, melyet összefog.

Confessioja azonban csak egyháznak lehet s a kálvinizmus is csak egyházban, hitvallásszerűen élhet. A hitvallás az egyházban közösséget teremt a Szentírás

értelmezésében, az életprogramban, érzelmi egységet kovácsol a közös bizonyágtétel ereje által s végre öntudatosítva és rendszerezve a vallást, fegyverzetté élesedik, hogy tömörítse a lelkeket a hatalmas szellemi ellenfelekkel való harcra. Mindezekért a hitvallás az öntudatos kálvinizmus nélkülözhetetlen eszköze. Csak éppen így nélkülözhetetlen a kálvinizmusra nézve a theologia ismerete és használata is. Theologia alatt a vallástudománytól független tevékenységet kell érteni. A vallástudomány anyagot ad a theológiának az emberileg megértett vallásos tények ismereti képeiben, de a theologia az élő és megelevenítő Ige tudománya, mely ezeket az ismereteket átértékeli hogy az egyház a maga élettevékenységeiben a mai ember életét építhesse általuk. A theologia a bűn ellen vívandó szabadságharc haditervét és a felépítendő Isten országa tervrajzát adja az ezekhez nélkülözhetetlen elméleti ismeretekkel, mint gyakorlati dogmatika és pedagógia. Vallás, confessio, theologia Isten akarata szerint, a mi gyarlóságunk folytán mind csak abban az isteni nevelőiskolában élnek és hatnak, melyet egyháznak nevezünk. Ennek az egyháznak azonban valóban egyháznak kell lennie, fegyelmezett, élő istentiszteleti- és munkaközösségnek, a hit és szeretet tevékeny egyházának, melyben Krisztus, mint a maga testében, él és uralkodik. Csak ebben az egyházi közösségben bontakozhatik ki a kálvinizmus, mint a hívő értelem diadalmas világnézete, a kultúra mindenirányú megszentelő tényezője s a nemzeti újjászületés éltető tőkéje.

E néhány gondolat kiemelésével jellemezhetem nyolcvévi theologiai professzorságom ideje alatt kialakult theologiai álláspontomat. A vallásfilozófia iránti szeretetem nem változott, továbbra is fontosnak tartottam felhasználni szempontjait, módszerét, eredményeit a teológia számára, mint a hit öntudatosításának nélkülözhetetlen eszközeit, azonban magát a theológiát már határozottan elválasztottam a vallástudománytól és mint hitvallásos, egyházi, építő tudományt szemléltem, melynek igazi célja a lelkipásztori munka irányítása, megtermékenyítése, táplálása a gyülekezet, a lelkek építésére, gondozására, tevékeny egyháztagokká nevelésére. Ezért nevezem gyakorlati dogmatikának és pedagógiának, mert nem egyszerűen a szokásos gyakorlati theologiai disciplinák

összegét értem alatta, hanem éppen azoknak tudományosan rendszerezett ihletőjét, alapvetését és meghatározóját. Természetesen helye van ebben a koncepcióban a hagyományos theologiai tudomány valamennyi tagjának, de központjában ez a minősítő, átértékelő tudomány állana. Már ekkor felvillant előttem az ekkleziasztikának az a fogalma, mely tulajdonképpen a teológiának ezt a középponti jelentőségű részét tartalmazza, de csak sokkal később jutottam el odáig, hogy ezt tisztazzam a magam számára. Amit a theológiára nézve megtettem, ugyanaz a lépés mutatkozik a kálvinizmus vallásos élményének, továbbá a Szentírásnak, mint Isten Igéjének és az egyháznak, mint Krisztus élő, hívő, tevékeny testének magyarázatában is. Lemondás a filozófiai értelmezésekről, meghódolás a hit igazságai előtt.

Idők és tapasztalások érlelték ezt ki bennem, de megfogalmazásuknak ezekhez a formáihoz tulajdonképpen egyszerre jutottam, éspedig 1925 szeptemberében, a marosvásárhelyi lelkészi tanfolyamon, melyen az akkor már beteg Nagy Károly püspök helyett elnököltem is. Ezen a tanfolyamon több előadás és megbeszélés tartásával részt vett Fr. Niebergall professzor is, ki meghívásunkra néhány feledhetetlen napot töltött közöttünk Kolozsvárt és Marosvásárhelyt.¹⁰⁸ Természetesen a maga ismert kitűnő lélektani meglátásaival mutatott reá a lelkipásztori munka útjaira, módszereire. De az erdélyi lelkipásztorok jelenlévő ifjabb seregét nem a lélektani finomságok, hanem a hit tényei érdekelték s pergőtűszerűen szorították vallomásra a nagy professzort Kijelentésről, Krisztusról, Anyaszentegyházról. Ekkor tette Niebergall, többek között azt a kijelentést, hogy a Kereszt nem egyedüli, hanem csak egyik képes kifejezése a krisztusi elv tartalmának s hogy ő a maga részéről a tékozló fiú történetét centrálisabbnak és döntőbbnek tartja a keresztyénség lényegének kiábrázolására nézve, mint a Krisztus áldozati halálát, helyettes elégtételét. Egyáltalán, mondotta, a Biblia képei csak képek, kísérletek az eszmei, szellemi igazság megragadására, s mint ilyenek, lehetnek találók, de sohasem szükségképpeniek, hanem csak megszokottak és tradicionális tekintélyűek. Ezek a szavak úgy hatottak reám, mint a kristályoldatba dobott kő: a lelkemben kavargó, alakuló, feszülő tartalom egyszerre zárt, szabályos, kemény kristályok tömbjévé tömörödött össze, s mint csodálatos hirtelenséggel született bizonyosság, magasodott

fel előttem a Szentírás Ige-volta, képeinek páratlan és pótolhatatlan tökéletessége, a Kereszt egyetlensége és helyettesíthetetlen kifejező hatalma. A Második Helvét Hitvallás szavával „azonnal” megláttam az ember és Isten közötti roppant szakadékot és a Kegyelemnek Krisztus jótéteményében áthajló hídját, melyre az Egyház kézen fogva vezet bennünket.

Az 1919-ik esztendővel kezdődő kisebbségi „szégyenkalodában” a theológián tartott akadémiai istentiszteletek, melyeken a püspök és a theologiai professzorok hirdették az Igét, mind nagyobb hallgatóságot vonzottak, különböző okokból. Mindenesetre a gyülekezet magva magában az Igében keresett lelki kenyeret és vigasztalást, de sokan „magyar ügy”-nek tekintették az összesereglést s képes beszédbe burkolt politikai biztatást vártak az igehirdetőktől s végre voltak olyanok is, akik minden más alkalom megszűntével szellemi kielégülést, okulást és gyönyörködést reméltek kaphatni a prédikációban. Az igehirdetési tervezetet Ravasz László készítette s hitünk középponti igazságai kerültek sorra benne.

Magam is úgy emlékszem vissza ezekre az istentisztelet-sorozatokra, mint a lelki épülés feledhetetlen alkalmaira. Ravasz László addigi igehirdetésének legmegrendítőbb és legfelemelőbb bizonyágtételei hangzottak el ezekben az ünnepélyes órákban, hallhattuk Nagy Károly erkölcsi szenvedélytől fűtött feddőzését, Kecskeméthy Istvánnak a büntől megrontott kultúrától Isten áldott országa felé forduló ragyogó bibliamagyarázatait s Révész Imre mély exegézisen felépülő, gondolatokban gazdag evangéliumi fejtegetéseit. Az igehirdetés munkájában én is részt vettem, úgy ezeken az istentiszteleteken, mint az évekig üresedésben levő egyik egyházzrész templomi szószékén. Prédikációimat, egyéb írásokkal együtt „írd meg amiket láttál” (1923), „Zörgessetek és megnyitattik néktek” (1925) és „Aratás” (1926) c. könyveimben meg is jelentettem. Ezekben a beszédekben két hitkérdésre próbálok felelni, melyek akkoriban a legmélyebben és állandóan foglalkoztattak engem magamat is: mi az, amit Isten Krisztusban és Szentlelke által folytonosan tesz a mi hitünk felgerjesztésére, életünk bűnös irányának megfordítására, lelki ajándékainak előre elkészített ruháiba való felöltöztetésünkre és mit kell tennünk nekünk arra nézve, hogy a Lélek készülten találjon és a

jótétemények meg ne hiúsuljanak keménységünk és vakságunk miatt. Ha szabad így kifejeznem magamat, a hit életének módszere érdekelt isteni és emberi oldaláról s ezért prédikáltam legszívesebben azokról a lelki folyamatokról és drámákról, melyekben a keresztyén jellem az értünk tusakodó Kegyelem és a magát megalázó engedelmes hit összeforró munkájában vonásonként kifermálódik. Isten mindig, de különösen „a gonosz napokban” keres minket, egészen közel van hozzánk Krisztusban, az Ige és a Szentlélek hatalmas munkája által: ez volt az egyik igazság, melyet egyéni, családi és közéleti vonatkozásokban napról napra tapasztalva, mint szakadatlan csodák sorozatát, kellett hirdetnem az istentiszteleti közösségekben is, a másik pedig, mint botladozó, de egyre bátrabb és boldogítóbb próbálkozások gyümölcse, ez: mindenekfelett szükséges s egyedül méltó és érdemes „christianus”-nak, Krisztuskövető keresztyénnek lennünk, de lehetséges is azzá lennünk engedelmes hit által. 1925-ben, az említett marosvásárhelyi lelkészi tanfolyamon előadást is tartottam „Az igehirdetés válságá”-ról, (megjelent az Aratás c. kötetben, 1926) melyben „a Szentírás homiletikájának” nevezett II. Péter 1,16 - 21 magyarázatával igyekszem rámutatni arra, hogy az igehirdetés bizonyágtétele mögött az igehirdető életének kell állnia, hogy Krisztus hatalmát és eljövételét csak akkor „ismertetheti meg” másokkal, ha Krisztus eljött már hozzá és királyi hatalmát kiterjesztette föléje. Ennek az útja „Krisztus nagyságának” szemlélete a Szentírás állandó tanulmányozásában, „a szent hegyen” való együttléttel Ővele, azaz felemelkedés Krisztus istenségének hívó átélésébe, hogy a szószék a Kijelentés szent hegyévé válhasson általunk, másoknak is. Igehirdetésünknek „prófétai beszédnek” kell lennie, mely a miénk, mert nem „mesterkéltségek”, saját ürességünket takaró idegen illusztrációk, idézetek, történetkék és szólamok keveréke, hanem személyes hitünk bizonyágtétele és mégsem önkényes, mert a Szentlélek szava a mi hitünkön keresztül. Az Ige és annak hirdetése magát Krisztust, „a hajnalcsillagot” helyettesíti a gyülekezetben, amíg Őmaga, mint diadalmasan támadó Nap, meg nem jelenik dicsőségében, ítélni eleveneket és holtakat. Ezért az igehirdetés a mi döntő és legfelelősségteljesebb kötelességünk, melyhez egyforma alaposággal kell ismernünk

az evangélium kincsét és a mai ember lelkének e kincs befogadására teremtett és sóvárgó cserépedényét.

Teljesség kedvéért itt kell megemlítenem az erdélyi magyar irodalomnak a húszas években való kibontakozását és „hőskorának” kivirágzását. Úgy szervezésének, mint propagálásának és művelésének munkájában élénk részt vettem gyermekkori barátomnak, Erdély nagy költőjének, Reményik Sándornak felkérésére és az ő szerkesztői munkájának támogatására.¹⁰⁹ Az irodalmi munka kapcsolt barátságba Áprily Lajossal, Bánffy Miklóssal, Kuncz Aladárral is. Ezt a munkát szolgálatom egyik részének és módjának tekintettem s ha nem így lett volna, semmiképpen bele nem fogok, mert a költőség és szépíróság öncélú ábrándjával már 1912-ben, verseskönyvem megjelenése után szakítottam. Erdély magyarságának (az egész elszakított keleti területen) többségét a reformátusság alkotta s ez a körülmény az irodalmi táplálás területén is megkívánta, hogy lelki és szellemi igényeire különös tekintettel legyünk. 1919-1925 között keletkezett szépirodalmi jellegű írásaim tárgyát éppen ezért vagy a Bibliából, vagy a református erdélyi múltból, vagy a lelki élet református szellemű szemléletéből merítettem.¹¹⁰ Bár minden felekezetieskedéstől távol tartottam magamat, mások nem így cselekedtek s ezért irodalmi tevékenységem egyesek részéről itt-ott támadást is kapott, de viszont az általam óhajtott szolgálatot mégis elvégezte. Foglalkoztam kritikával is s ezen a téren, említett irodalmi barátaimmal egyetértve azon dolgoztam, hogy írók és közönség nevelése érdekében szétválasszuk egymástól azt, ami érték vagy annak ígérete és azt, ami csak erőlködés, kontárkodás. Ez természetesen nem volt népszerű feladat s érdekes, hogy a kedvezőtlenül érintettek a csonka magyarországi közvélemény szárnyai alá menekültek, mint „méltatlanul üldözött igaz magyarok”. Nekünk azonban éppen az nem tetszett, hogy a magyarországi közvélemény és kritika egy része az erdélyi irodalomban csupán „irredentát” akar látni s minden rezgелődést „hazafias” érdemként magasztal. Mi önmagában és önmagáért is helytálló erdélyi magyar irodalmat szerettünk volna kisarjasztani és gyümölcsöztetni az eddig annyira mellőzött „vidék” kemény talajából. Eközben saját irodalmi gondolkozásunk és ízlésünk is átalakult s egyszerre csak azon vettük észre magunkat, hogy „odaátról”

kezdenek gyanús szemmel nézni s lelki és irodalmi „skizma” felidézésével vádolni. Ebben nemcsak irodalmi, hanem erdélyi magyar társadalmi és politikai ellentétek is munkálkodtak a felszín alatt, úgy hogy végre szükségessé vált az összes kérdéseknek tisztázása. A magam részéről ezt Közönség és irodalom c. előadásomban kíséreltem meg, mely napilapokban s később A mi utunk c. kötetemben is megjelent és igen élénk visszhangot keltett nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is.¹¹¹ Móricz Zsigmond pl. olyan irodalmi programadásnak nyilvánította, mely az egész magyar irodalmi életre nézve, az egész magyar nyelvterületen érvényesítendő volna.

Theologiai fakultásunkat 1920-ban fájdalmas veszteség érte Révész Imrének debreceni lelkipásztorságba való távozásával. Tudtuk, hogy helyét úgy is, mint professzornak, úgy is mint munkatársnak és barátanak, nagyon nehezen tudhatjuk pótolni. De bele kellett törődnünk további nagy veszteségbe is. 1921 nyarán Ravasz Lászlót dunamelléki püspökké választották s őszre már ő is eltávozott körünkől. Nekem, valamint az eltávozottak helyébe lépő Tavasz Sándornak és Imre Lajosnak minden egyébtől eltekintve is ez a súlyos változás azért jelentett nagy teherpróbát, mert egy nemzedék kiesését jelentette a munka folytonosságából és menetéből. A theológián Kecskeméthy István és közöttünk támadt életkorban és a gondolkozás sok vonatkozásában is nagy távolság, de ennél is nagyobb baj volt az, hogy nélkülöznünk kellett Ravasz László súlyát, kiforrott bölcsességét, kiegyenlítő, áthidaló diplomáciáját a Nagy Károly püspökkel való viszonyunkban. Különösen nehézé és kényessé vált az én helyzetem, mivel Ravasz László helyét három vonatkozásban is be kellett töltenem: igazgatója lettem a theológiának, felelős szerkesztője az egyházkerületi hivatalos lapjának, a Református Szemlének s egy év múlva, 1922 júliusában püspökhelyettes egyházkerületi főjegyzővé is megválasztottak. Mindez Nagy Károly püspök akaratából és beleegyezésével is történt. Mindenesetre bizalmának kitüntető bizonyosságait adta ezek által. A köztünk levő korkülönbség, valamint szenvedélyes, a maga akaratát minden lehető módon keresztülvinni kész természete folytán talán magától értetődőnek vélte, hogy a rám ruházott tisztségek mindenikében ellenmondás nélküli, engedelmes végrehajtója leszek terveinek, elgondolásainak. Sok mindenben a tőlem telhető egész erővel segítettem is neki s

voltak olyan munkái, melyekben szív szerint támogattam, de a feszültség mégis elkerülhetetlenül növekedett közöttünk. Ennek oka az egyház szolgálatáról való elütő meggyőződésünkben rejlett. Nagy Károly a történelmi fordulat megrázkódtatásából, átmeneti letargia és sok lelki tusa után azzal a tűzben acélozódott meggyőződéssel került ki, hogy kisebbségi sorsba alázott erdélyi magyar népének lelki vezéréként át kell vinnie ezt a sereget a megpróbáltatás sötét völgyén, de mintegy behunyt szemmel, lehetőleg nem véve tudomást semmi változásról, törhetetlenül ragaszkodva földhöz, intézményekhez, jogokhoz, kifelé pedig fáradhatatlanul hangoztatva az ítélet igazságtalanságát és tarthatatlanságát. Ha ebben a helyzetben elkerülhetetlen a kisebbségi vezetők érintkezése az új hatalom képviselőivel, akkor az csak a legélesebb sérelmi politika jegyében történhetik. Amit velünk tesznek, az csak rossz lehet, az ellen csak panaszkodni és tiltakozni szabad. Ennek a politikának gond viselésadta kitűnő eszköze az egyház, és pedig a reformátusság többségénél fogva elsősorban a református egyház, mely a többi kisebbségi egyházat is összefogni és vezetni hivatott ebben a sorsközösségben, mivel a vallás szabadsága mégiscsak a művelt világ közvéleményének sőt hivatalos hatalmainak védelme alatt áll. Nemzeti sérelmeinket tehát vallási sérelmünkkel kell azonosítanunk és így tárunk ki sebeinket a világ előtt. Ellenállásunk történelmileg öröklött bástyája az egyházi iskola, mely a vallás szabad gyakorlatának egyik legfontosabb eszköze s mint ilyen, nyelvünk, műveltségünk, nemzeti jellemünk megtartásának lehetővé tevője is. Ezért az iskola és a tanító elsőbb, mint a templom és a lelkipásztor, csak az előbbiektől lehet megtartani az utóbbiakat is. A lelkipásztornak a templomon át az iskola szeretetére, megtartására, új iskolák létesítésére kell nevelnie a népet. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen politikának és egyházi programnak belső feltétele nem lehetett más, mint az a hit, hogy a megpróbáltatás nem tart sokáig, mivel a teljes passzív rezisztencia csak átmeneti és ideiglenes védekezés lehet.

Nagy Károlynak itt vázolt elgondolásából és ezen alapuló tevékenységéből Tavasz Sándorral és Imre Lajossal együtt én is helyeseltem azt, ami benne ősi értékeink iránti szeretetből fakadt és azok megtartásáért égő indulat volt. Nem

helyeselhattuk azonban magát az egyházi szolgálatról benne megnyilatkozó szemléletet és gyakorlati magatartást. Néhány lelkipásztortársunkkal együtt még 1921 nyarán, Marosvécsen tartott konferenciánkon megalkottuk a „Vécsi Szövetséget”,¹¹² melynek célja éppen az volt, hogy meggyőződéseinket egyesítő személyes hitközösségből indítsuk el az egyházi szolgálatnak új, életteljes, missziói tevékenységét. Ebben a tevékenységben a kulturális és nemzeti vonatkozások, világosan kialakult meggyőződésünk szerint, csak eszközi jelentőségűek lehetnek, mert feladatunk, mint egyháznak, nem az, hogy népünket földi egzisztenciájában megtartsuk, hanem hogy az evangéliummal Krisztus uralmába, országába vezessük. Az erdélyi magyarság a régi Magyarország politikai csődjének következményeit nem utolsósorban egyszer azért kell hordozza, mert az egyház nem akart egyház lenni, s lényegét a nemzeti ellenállás, majd a nemzetmegtartás feladatában látta. Az egyház legfontosabb, sőt egyedül lényeges szolgálata a tiszta igehirdetés, gyülekezeti istentiszteleti és evangelizációs formájában s döntő tisztsége a lelkipásztorság, míg az iskolai tanítás és a tanítói tisztség csak azért és annyiban életbevágók, amennyiben az Ige jövő gyülekezetét nevelik. Kultúra és nemzet az evangéliummal megszentelendő valóságok, önmagukban véve bálványok is lehetnek, csak Krisztus ügyének szolgálatában válnak igazán értékesekké, becsülendőkké. Az intézményes és adminisztráló hivatalos egyházi szervezet önmagáért való életének napjai meg vannak számlálva, a lelki, missziói egyház kegyelmi ideje következik s ezért az egyház nem lehet egy sérelmi nemzeti politika bármily kitűnőnek látszó cégjelzője és takarója, hanem az adott viszonyok között kell a rábízott nép életének lelki irányítója, mindennapi munkájának megszentelője, szenvedéseiben vigasztalója és a hitből fakadó szeretet tevékeny közösségébe szervezője legyen.

Körülbelül ezekben körvonalazható az az új egyházi állásfoglalás, mely engem és szövetséges társaimat mindinkább ellentétbe hozott Nagy Károly püspökkel. Súrlódásaink részben a lelkészképzés átalakításának, részben a missziói munkák bevezetésének kérdései körül éleződtek ki. Nagy Károly a kimondottan tudományos theologiai képzést, az eredeti bibliai nyelvek tanításával kapcsolatban csak egészen kevésszámú kiválasztott számára akarta fenntartani, a theologiai tanári succrescentia

biztosítására, a nagy többségnek kisebb elméleti követelmények alapján a helyzethez szabott gyakorlati kiképzést óhajtott adni s végre a nagyszámú apróbb gyülekezet részére, melyek lelkipásztort és tanítót is tartani önerejükből nem voltak képesek, a tanítókat kívánta lelkészi teendőik végzésére tanfolyamokon felkészíteni, s ún. levitákként alkalmazni. Igazgatói évmegnyitó és évzáró beszédeimben¹¹³ erőteljesen sikraszálltam a theologiai tudománynak és a gyakorlati életpróbának egyforma fontosságú, a hit harcosának eszményében egyesülő követelménye mellett s ezáltal a minden lelkipásztorjelöltre nézve egyetlen, egységes képzési és nevelési mód biztosításáért. Sürgettem a középiskolát és a theológiát áthidaló előkészítő év bevezetését, a tanulmányozás rendszeres vezetését és ellenőrzését, a gyülekezeti életforma megalkotását, a szolgálatra való tevékeny ránevelést. Bár egy erre alkalmas reformtervezetnek az egyházkerületi közgyűlés elé való terjesztése nem sikerült. Nagy Károlynak a többféle képzésre vonatkozó javaslatát a közgyűlés elvetette s elvileg állást foglalt az egységes, tudományos alapvetésű gyakorlati lelkészképzés és nevelés mellett. A levitai intézményt Nagy Károly megvalósította és elterjesztette, de csakhamar maga is csalódott benne: a levitákká lett tanítók sok esetben feladták a nehézséggel terhelt iskolai munkát, beletörődtek az iskola bezárásába s maradtak „tiszteletes úrnak” a palást védelme és kényelme alatt. Igen természetes, hogy saját álláspontunkat igyekeztünk velünk szövetséges személyi erőik biztosításával is erősíteni s ezért az üresedésben levő és szervezendő theologiai tanszékekre eszerint ajánlottuk és támogattuk a jelölteket. Nagy Károly viszont a maga pártján álló vagy legalábbis érdektelen embereket szeretett volna kapni és sokáig kísérletezett erdélyi középiskolai tanárok közül vagy Magyarországról kiszemelt egyének bejuttatásával. Egyszer, mikor már nagyon sarokba szorítottuk s jelöltjeink ellen nem tudott elfogadható kifogást emelni, így kiáltott fel: „Ti is, meg azok is, akiket ajánlotok, mind egykorúak vagytok, egyidőben fogtok kihalni s akkor én mit csináljak majd?”

A missziói munkák tekintetében távolról sem volt érzéketlennek mondható, azonban ezeknek szervezését és végzését a „második front” dolgának tekintette az iskolák munkája mögött. Mi ellenben azt vallottuk, hogy az egyházban a „lelki front” az első, az élő, hívő egyháztagok missziói közössége és munkája s ettől függ, hogy az

iskola mennyiben és hogyan maradhat áldozataink és erőfeszítéseink további tárgya, mert olyan iskolát, amely az állami tanterv által parancsolt világi ismereteken túl semmi hitbeli nevelést nem végez, az élő egyház nem tűrhet és nem tarthat, még akkor sem, ha a tanítók titokban a legizőbb magyar fajimádatot csepegtetnek gyermekeink lelkébe, lévén Krisztus nélkül ez is merő bálványimádás. Volt idő, mikor Nagy Károly emiatt „árulást” emlegetett. A külföldi testvéregyházak sűrűn érkező küldötteit fáradhatatlanul igyekezett meggyőzni iskola-egyházi koncepciójának és harcának helyességéről. Ez nem nagyon sikerült, ellenben a legkomolyabb látogatók erőteljesen sürgették a lelki munkák indítását s erre hathatós védelmet, támogatást ígértek. Egy alkalommal engem, Tavasztyt és Imrét külön megbeszélésen kértek arra, hogy győzzük meg a püspököt a politizáló egyházvezetés helytelenségéről és vegyük rá a missziói egyház szervezésére, építésére, amely az egész evangéliumi keresztyén világot mellénk állítja s így jó politikának is egyedül nevezhető. Egy olyan kivételes elme, mint amilyen Nagy Károly volt, természetesen magától is rájött erre s igyekezett hasznosítani ezt a szempontot a saját elgondolása szerint.

Az egyházkerületi közgyűlésen kimondatta a diakonisszaintézet létesítését s meg is kezdte egy „tanfolyam” szervezését a kolozsvári Szeretetházban, néhány jelölttel. De nem szeretetmunkára való képzésről és nevelésről gondoskodott, célja az volt, hogy ezek a jelöltek és majd utánuk sok százan mások tanítónői oklevelet szerezzenek s diakonisszaságuk a fizetésről való alázatos lemondásban nyilvánuljon meg, hogy az egyházi iskolák ingyen tanerőkhöz jutván, legyőzzék fenntarthatásuk legnagyobb nehézségét. S ha majd a román állam a diakonissza-tanítónők munkájába köt bele, vagy őket gyötri, milyen nagyszerűen lehet a külföld előtt a lelki egyház sérelmét panaszolni! Mikor a szászvárosi Kun-Kollégium új épületét¹¹⁴ a város román lakossága magának követelte, líceumul s a kormány minden eszközzel támogatta ezt, elnéptelenítvén az iskolát, Nagy Károly a diakonisszaintézetet akarta az épületbe helyezni, mert a diakonisszák bántása vagy kidobása világbotrány lenne. Ebben a szándékában csak az gátolta meg, hogy három jelölttel mégsem lehetett volna egy hatalmas iskolapalotát benépesíteni s odaköltöztetésük elfogadható

indokát megadni. Gondolt arra is, hogy a theológiát tegye át oda, mert a lelkészképzés szintén világszerte elismert és védett egyházi érdek, de ennek felháborodva mondtam ellent, úgyhogy azonnal elhallgatott vele. Megvillant a fejében a vasárnapi iskola „intézményesítésének” ötlete is, azaz hogy a vasárnapi iskolai misszió takarója alatt miképpen lehetne magyar iskolai munkát végezni s nagyon haragudott, hogy ennek is kereken ellenszegülünk. Hogy a közvélemény tájékozva legyen törekvéseinkről s félre ne értse „ellenzékieskedésünket”, 1923-ban újra megindítottuk az 1918 vége óta szünetelő Az Út-at s missziói propagandánk harcos orgánumává tettük. Hasábjain jelentek meg többek közt Lelki front s A régi és az új munkások c. írásaim, melyekben tisztázni igyekeztem az egyház egyházvoltát s azt a missziói lelkületet, mely romokhoz és sebekhez tapadó, tétlen morgolódkra és a lelkekért találékonyan dolgozókra választja szét az egyház munkásait. (Ezek az írások, másokkal együtt olvashatók az Aratás c. kötet Ecclesia militans fejezetében.)

Mivel azonban Nagy Károly püspök senki kedvéért nem változtatott egyházkormányzásának irányán, viszont azonban az én és társaim szolgálatait a legszélsőbb mértékig igénybe vette s különféle módokon kényszeríteni próbált a maga gondolkozásának járszalagára fűzni, végre is közös emlékiratban fejtettük ki számára, hogy mit tartunk evangélium- és hitvallásellenesnek gondolkozásában, kormányzatában és személyiségében s kijelentettük, hogy amennyiben nem hajlandó ezeken gyökeresen változtatni, legszorosabban vett tanári munkánkon túl megtagadunk tőle mindennemű közreműködést, támogatást és szolgálatot. Bár ez a lépésünk előbb heves szóváltásra és ideiglenes elhidegülésre vezetett, csakhamar mégis helyesnek és eredményesnek bizonyult. Püspökünk ismét bizonyágát adta annak, hogy valóban kivételes személyiség és Istentől gazdag lehetőségekkel megáldott lélek. Nemcsak megbocsátotta azt, amit vele szemben elkövettünk, hanem keresztyéni alázattal saját hibáit is beismerte s felajánlotta, hogy kölcsönös támogatással együtt igyekezzünk megtalálni az egyházi szolgálat Ige-szerinti útját. Az életéből még hátralevő rövid két év alatt nem is állott elő közöttünk több szakadás, ezután sokkal nagyobb mértékben engedte, hogy a missziói egyház kiépítésén dolgozzunk, s maga hívta össze s vezette az első nagy missziói

konferenciát 1924 őszén Sepsiszentgyörgyön, amelyből a későbbi „református nagyhetek” kinőttek. Különösen 1922-től kezdve sokszor voltam úgy, hogy elhagyom miatta az erdélyi egyházkerületet s ezt a szándékomat két ízben is csaknem tetté érlelte az, hogy tiszáninneri és pataki barátaim szeretettel hívtak vissza, egyszer lelkipásztornak, másszor professzornak, de Nagy Károly mindig vissza tudott tartani személyiségének varázsával, amely előtt szívem szerint meghódoltam. Mert az igazság az, hogy voltak elvi ellentéteink és az ő egyéniségében, magatartásában feltörték szeszélyes, erőszakos, szenvedélyes vonások, melyeket - s ez az én bűnöm - nem tudtam elég alázattal és önfegyelmezőssel elhordozni, de mindezek nem változtathattak azon az atyai szereteten, mellyel irántam kezdettől fogva viseltetett és azon a tanítványi hálán, mellyel én viseltettem iránta. Mikor 1925. december elején elindult Budapestre, hogy alávesse magát a reménytelen műtétnek, reám bízta gondjainak átvételét és munkájának folytatását. Haza már csak meghalni jött s haldoklásának napjaiban sokszor ültem ágya mellett, miközben lázas kezével szorította kezemet s arról beszélt, tört szavakban, hogy ezután másként csinálna mindent. A földolgot azonban idejében megcsinálta: letette bűneinek terhét a Kereszt alá s Krisztust átölelve hitének karjával, megbékülve hagyta el a földi világot. „Akik az Istent szeretik - mondta nekem utolsó napján -, azoknak minden javokra van.”¹¹⁵

Életemnek ezt az eseményekben és belső élményekben, tanulásban és tapasztalásban gazdag szakaszát azzal az érzéssel fejeztem be, hogy sok-sok ideig, talán örökre lezárul számomra a csendes, boldog szellemi munka világa, melyben a vad korszak szelei között is békességet és örömet találtam. De sejtettem azt is, hogy ugyanakkor theologailag is lezáródik egy korszak s kezdődik valami más és új. Ha nem is teljesen öntudatosan, de ez az érzés ösztönzött arra, hogy megírjam az erdélyi egyházi irodalom most végződő történetének áttekintését. Tanulmányom a Református Szemle 1925. évfolyamában és különlenyomatban jelent meg Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig cím alatt. Lényeges azonban benne három nemzedék tárgyalása: az 1870-es évek enyedi liberalizmusát hordozó Kovács Ödöné és társaié, a kolozsvári theológián 1895-től működő tanároké, közöttük az én professzoraimé s végre a Ravasz Lászlóval kezdődő és hozzánkig terjedő

nemzedéké. Saját magam és munkatársaim szellemi gyökereit s eddigi megnyilvánulásait próbálom tisztázni s ez alapon jutok el oda, hogy megérkeztünk a theologiai megújulás szükségességének küszöbére. Ekkor még semmit se tudok arról, hogy néhány barátom már nemcsak ismeri, hanem magára nézve döntött is a dialektikai theologia mellett.

PÜSPÖKI SZOLGÁLATOM

Nagy Károly püspökségének ideje az egyház pusztá létéért, intézményeinek fenntarthatásáért folytatott súlyos defenzív harcban telt el. Ezalatt nagyjából ki is alakultak azok a szűkös önfenntartási keretek, melyek között most már sor kerülhetett az egyházi élet belső elmélyítésére, lelki átszervezésére. Püspökségem 1926. április 17-től 1936. május 15-éig tartó tíz esztendejét ennek a feladatnak szenteltem. 1919-ben a magyar államhatalom megszűntével nagyon természetesnek látszott az, hogy a református egyház, ősi tradícióinak megfelelően átvegye és folytassa kisebbségi sorsba került népének nemzeti, szociális, kulturális, gazdasági nevelését, vezetését és védelmét. Sőt ebben a feladatban erős kísértés rejlett arra, hogy egyházunk magát nem evangéliumi, hanem politikai értelemben tekintse a magyarság hivatott vezetőjének és oltalmazójának, hogy nem a hitvallásos, hanem a világi értelmű műveltség plántálója legyen iskolái által s nem lelki közösséget, hanem a társadalmi osztály- és rangkategóriáknak egyházilag megismételt másolatát építse ki és tartsa fenn a maga kebelében. Az 1926-ig lefolyt első időszakban e kísértésnek való engedés mérve szerint kellett külsőséges mivoltának külső csapások alatt összetörnie a magyar intézmények elsorvasztása, a román agrárreform és iskolapolitika következtében, mígnem világossá lett felelősei előtt, hogy minden világ szerinti impériumról le kell mondanunk s mindenestől a Szentlélek uralma alá kell adnunk magunkat. Ez a meggyőződés, mint már rámutattam az eddigiekben,

bennem már évek óta alakult s püspökké választásom időpontjában teljesen tisztán állott előttem az igazság, hogy egyházunknak lelki hatalommá, vagyis valóban egyházzá kell lennie ahhoz, hogy a rábízott népet magyarságában, nemzeti műveltségében, társadalmi egységében és gazdasági egzisztenciájában is megtarthassa, csakis azáltal, hogy református keresztyének hit- és szeretetközösségévé neveli. Mert mindezt több mint emberi erővel és szeretettel lehet csak véghezvinni, ez a több pedig Krisztus hatalma és kegyelme, mely az egyházban árad az Ige és a Szentlélek által, az igaz hitben megegyező gyülekezetbe. A lelki egyház kötelezett, de képes is arra, hogy a politikai nemzetből lelki nemzetet neveljen s a maga közösségében lelki impériumot gyakorolván, kulturális, társadalmi és gazdasági téren is megteremtse a magyar reformátusság egzisztenciaközösségét. Ebben az értelemben mondtam a püspökválasztó egyházkerületi közgyűléshez intézett beszédemben: „Eljött az ideje, talán az utolsó ideje annak, hogy összes sorsdöntő kérdéseink megoldásában egy döntő és irányadó törvényt kövessünk: mindenütt, mindenben komolyan venni, életre-halálra komolyan venni Krisztus evangéliumát. Jövendőnk kulcsává lett az, hogy becsületbeli dolognak tudjuk-e tartani és bizonyítani református keresztyén voltunkat.”¹¹⁶ Az egyházkerületi közgyűlések 1926 - 35. évi jegyzőkönyveiben és különlenyomatokban is megjelent programbeszédemből, évi jelentéseimből, valamint Erdélyi református problémák c. előadásomból¹¹⁷ lépésről lépésre látható és követhető mindaz, amit a lelki, élő egyház szolgálatában munkatársaim segítségével végeztem. Ennek a munkának természetesen megvoltak a maga szervező, kormányzó, igazgató, ellenőrző, intézményalkotó, törvénykező és gazdálkodó részletei és vonásai, továbbá az államkormányval és hatóságaival, valamint a magyar politikai szervezettel, a különböző felekezetek vezetőségeivel és a külföldi evangéliumi egyházakkal való kapcsolatai, azonban ezeknek tárgyalása nem tartozik ide. Itt röviden csak azokra a munkákra mutatok rá, melyek az egyház belső, tartalmi életének megújítására irányultak s melyeket irodalmilag jórészt már előkészítettem az Öntudatos Kálvinizmus-ban.

Ilyen volt mindenekelőtt az istentisztelet reformja. Egy új Ágendáskönyv szerkesztésére már Nagy Károly elnöklete alatt bizottságot küldött ki az egyházkerületi közgyűlés, azzal, hogy szorosán tartsa magát a magyarországi református egyetemes konvent liturgiái bizottságának régfolyó munkájához s főleg az általa megállapított kötött istentiszteleti alkatrészekhez. Nagy Károly életében azonban az ügy nem jutott túl bizonyos előkészítő lépéseken. Indítványomra a közgyűlés megújította határozatát, ezúttal az én elnökletem alatt küldvén ki bizottságot s elejtven a magyarországi liturgiához való szoros alkalmazkodás kikötését. Így most nem csupán egy Ágendás-könyv összeállításáról, hanem valóban az istentisztelet reformjának megvalósításáról lehetett szó. Munkálataink eredményét A mi istentiszteletünk. Az Erdélyi Református Anyaszentegyház Ágendáskönyve foglalja magában, mely szerkesztésében 1929-ben jelent meg.

Az istentisztelet vezetője, minden mozzanatában, a lelkipásztor, mint liturgus. Sorrendjét az a lélektani és theologiai törvényszerűség határozza meg, amely szerint a bűnös embernek a kegyelmes Istennel való találkozása végbemegy. Ezért a sorrend nem önkényes, magából az Igéből következik és csak egyféle lehet. Kezdődik a lelkipásztor előfohászával és végződik Isten elbocsátó áldásával. Első szakasza szükségképpen a vendéglátó Úr megszólításának a bibliai lekciónban való meghallgatásából, a nyilvános, fennhangon mondott bűnvallásból és hitvallásból s a bűnbocsánat hirdetéséből áll, melyet megfelelő énekek kereteznek. Középpontjában a prófétai imát követő igehirdetés áll, mint mennyei Atyánkkal való társalkodás és királyi vendégség, záró részében pedig a nagy imádság, az Úr imája, az adakozás és áldás helyezkednek el. A záró vagy hálaadó éneknek meg kell előznie az áldást, mint ahogy a vendég elköszönése megelőzi a házigazda búcsúját. Az Úr imádságát szintén fennhangon, együtt mondjuk el a lelkipásztossal. Kötött, együttmondandó imádságok, hitvalló szövegek vannak a szakramentális istentiszteletben is. A szimbolikus istentiszteletek között a házasságot megáldó istentiszteletben a hagyományos esküt fogadalomtétel helyettesíti, mivel a házasságot nem az egyház köti meg s így eskü bevételére nincs alap.

Az egyházkerület Igazgatótanácsa taktikai hibát követett el, mikor az Ágendáskönyvet próbahasználatra adta ki és az egyházközségek presbitériumaira bízta a döntést afelett, hogy bevezessék-e az új istentiszteleti rendtartást, vagy ne. Az sem volt kellőleg megvilágítva az egyházi közvélemény előtt, hogy ez a rendtartás éppen nem új, hanem bibliai alapon és kálvini hagyományon épülő örökség. Tudatlanságból, okvetetlenkedésből, lustaságból sok lelkipásztor ellene fordult, s nem volt nehéz rávenni a presbitériumokat, hogy „pápistaságot” lássanak benne és ne léptessék életbe. Viszont sok helyen lelkipásztorok, presbitériumok és gyülekezetek szívét azonnal megnyerte s örömmel éltek vele, nagy lelki gazdagodásukra. Egyházlátogatások alkalmával a magam részéről mindig ezt a rendet gyakoroltam, tekintet nélkül az ottani döntésre s nemegyszer sikerült megnyernem a gyülekezetet ennek az igazi istentiszteletnek elkezdésére. Egyenesen megrendítő volt látni azt, hogy az idegen tengerben fuldoló parányi szórványokban mit jelentett a bűnvallás, hitvallás és az Úr imádsága fennhangon, magyarul, közösen való elzokogása. Sajnos, sem az egyházkerületi közgyűlés, sem később a zsinat nem hozott határozott döntést ebben a dologban, meghagyták a gyülekezetek választási szabadságát a régi és az új forma között, a házasságkötés megáldásánál pedig a zsinat kötelezően visszaállította az eskütételt, azzal az indokolással, hogy annak fogadalommal való helyettesítése megingatja a házasság szentségébe vetett hitet s a családi élet további bomlására vezet.

Egy másik reformmunka a vallástanítás megújítása volt. Említettem, hogy Nagy Károly a Heidelbergi Kátét, mindjárt megismerésének első lázában, tankönyvvé és konfirmációi kátévá tette. Persze a dolog sehogy se ment. A lelkek inkább elidegenedtek a hitvallástól, mintsem megszerették. Maga a kiadott szöveg sem volt megfelelő, de nem is gondoskodott senki arról, hogy a hitvallás elsajátítása kellő előkészítéssel történhessék. A munkatársaimmal készített és kiadott tankönyvsorozatban a vallástanítás anyaga úgy van feldolgozva, hogy a Heidelbergi Káté részleteit a növendék már megismerje és elsajátítsa akkorra, mire a hetedik tanévben konfirmációi előkészítése megkezdődik, most már magának a (néhány kérdés-felelet kihagyásától eltekintve) teljes Kátének használata alapján. Célunk tehát

a vallásánítás hitvallásossá tétele volt, s ehhez a célhoz igazodott a középiskola felsőbb osztályai számára előírt tankönyvek elkészítése is.

További fontos munka volt az egyházi fegyelmezés irodalmilag is régen hangoztatott szabályozása. Ettől az új helyzetben általában nagyon sokat vártak, mert azt hitték, hogy pótolni lehet vele a megszűnt magyar közhatalom fegyelmező munkáját s ezt annyival inkább óhajtották, mert a román hatóságok nem igyekeztek a magyar egyház tekintélyét megvédeni s megtorolni a tévelygő tagjai által rajta ejtett sérelmeket. Igen sokan az egyházi adó és stóla megfizetésére serkentő korbácsot szerettek volna kezükbe kaphatni az egyházi fegyelmi szabályzatban s általában egy mindenféle baj ellen alkalmas csodaszert reméltek benne. Nyilvánvaló volt, hogy az egyházi fegyelmezés bibliai, reformátori, theologiai értelme elhomályosult nemcsak az egyháztagek, de a lelkipásztorok köztudatában is. Nem úgy tekintették, mint az egyház nevelő tevékenységét, hanem mint büntető, fenytő, kényszerítő ténykedését. Legfontosabb teendő volt az egyházi fegyelmezésnek a bíraskodástól való elválasztása, mint olyan, a törvénykezést megelőző nevelési munkáé, amely éppen feleslegessé kívánja tenni a megtorlást s bűnbánatra és megtérésre akar vezetni. Ebben az értelemben készült el, sok nehézség és kísérletezés után az 1933-iki egyházkerületi közgyűlés által elfogadott és életbeléptetett szabályzat. Az egyháztagek felett a fegyelmezést a presbitérium gyakorolja, az egyházi tisztviselők felett pedig fokozatosan az egyházmegyei tanács, az egyházkerületi igazgatótanács, az esperesek és gondnokok gyűlése. Fegyelmezés alá tartozik minden olyan cselekmény vagy mulasztás, mely kötelességszegést vagy nyilvános botránkozást jelent, de eljárást csak a fegyelmező testület elnöke előtt emelt panaszra lehet indítani. A fegyelmezés fokozatai: magános figyelmeztetés, a testület két-három tagja általi megintés, a testület előtti dorgálás, az úrvacsorától való eltiltás (a halálos betegség esetét kivéve), az egyháztagei jogok gyakorlásától való fokozatos felfüggesztés, anyagi és szellemi jótétemények elvonása, egyháztársadalmi alakulatokból való kizárás. Senki sem tiltható el azonban a templomlátogatástól, gyermekei megkereszteltetésétől és egyházi iskolába való járatásától, a házassági eskütől és a legegyszerűbb temetési szertartástól. Különösen súlyos esetek

kivételével a fegyelmezés fokozatossága és fokozatai betartandók. A fegyelmezés hatálya megszűnik a megbánás és megjobbulás bizonyosságának adásával és az eklézsiakövetéssel. Visszaesés esetén az ügy bíróság elé, törvénykezési útra terelendő. Fellebbezni a fegyelmezési határozatok ellen nem lehet, költségeket egyik fokozaton sem lehet felszámítani.

A theol. tanári karral készítettem elő a lelkészképzés és nevelés reformját, melynek tervezetét az 1927. évi egyházkerületi közgyűlés elfogadta s a szabályzatot a következő 1927 - 28. tanévre életbe léptette. Régebbi elgondolás szerint megvalósult az előkészítő évfolyam, a tanulmányoknak és életgyakorlatoknak az öntudatos hitű lelki vezér és a szeretetre felkészített pásztor kiképzésére, nevelésére egységesített rendszere, az intézet keretei közt élő és önmagát építő ifjúsági gyülekezet. Nyolc év múlva, indítványomra a theologiai tanfolyam kiegészült az ötödik évvel, hogy a leendő lelkipásztorok sajátosan kisebbségi feladataikra is felkészíttessenek és pedig a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, a tanítóképző intézet és a gazdasági iskola növendékeivel való közösségben, hogy leendő munkatársaikkal, a tanítókkal és a presbiterekkel idejekorán megismerkedhessenek. A lelkipásztorok tanulmányi, szolgálati és fegyelmezési egységének érdekében tudományos és gyakorlati tanfolyamokat, konferenciákat rendeztünk, majd zsinati törvénnyel egyházközségi, egyházmegyei, egyházkerületi és országos lelkészi értekezleteket szerveztünk. Miután középiskoláink leendő tanárait a román állami egyetem képezte, Kolozsvárt és Bukarestben egyetemi internátust létesítettünk számukra, ahol nemcsak ingyenes vagy kedvezményes ellátást, olvasótermet, könyvtárhasználatot, hanem tanulmányi irányítást nevelői felügyeletet és lelki hitvallásos gondozást is kaptak. Ezek közül püspökségem alatt 32 oklevelet szerzett tanárt helyeztünk állásba saját középiskoláinknál. A tanítóképzés terén megemlítem a tanítóképző intézetnek a megszűnt székelyudvarhelyi fiúgimnázium helyére való telepítését és mintaintézeté váló kifejlesztését.

Az istentisztelet, az egyházi fegyelmezés, a vallástanítás, a konfirmációi előkészítés, a lelkészek, tanárok, tanítók képzésének és nevelésének reformjai azokat a javakat kívánták biztosítani, melyeket az egyház a maga tisztviselői, intézményei,

hatóságai által nyújt a gyülekezeteknek. A lelki egyház azonban a maga hívő, sáfárkodó, szeretetmunkát végző, missziói lelkületű tagjaiban él s az említett javak is csak akkor hatékonyak, ha az egyház ilyen tagok gyülekezeteiből áll. Ezért tettem püspöki munkám gerincévé a „belmisszió” és az intézményes egyház viszonyának helyes tisztázását és egészséges gyakorlati megoldását. Elmélkedés és tapasztalat szilárdította meg azt a meggyőződésemet, hogy itt nem egyesek vagy egyesületek önkéntes buzgólkodásáról van szó, hanem az egyház saját legkorszerűbb tevékenységéről. Minden lelki munkát tehát magának az egyháznak kell végeznie, hivatalos szervezetében és összes tagjai által. Az egyház csak így egyház, különben üres gépezet.

Ez az elgondolás hozta létre a kor legnagyobb egyházi kérdésének erdélyi megoldási kísérletét, melyet elfogulatlan külföldi szemlélők szerencsésnek és áldottnak ítélték, de ilyennek tapasztaltuk meg magunk is. Az elgondolás és a kisebbségi helyzet szintén megfelelték egymásnak. Mert mindkettőben lényeges volt a feltétlen egymásrautaltság, a teljes egység parancsoló ténye és követelménye. Ezért megszüntetvén az egyes, különálló s különféle célú vallásos és egyházi egyesületeket, az egész egyházi társadalmat életkorok és nemek szerint gyülekezeti, egyházmegyei és egyházkerületi szövetségekbe szerveztük át, melyek a illetékes hivatalos tényezők felügyelete, irányítása és védelme alatt, de saját maguk által választott vezetők közvetlen igazgatásával és a saját szükségleteikhez alkalmazott munkarend szerint dolgoznak. A szövetségek már munkáló tagjaik missziói bizonyágtétele útján vonják magukhoz a még nem aktív tagokat, hogy a szövetségi tagság végre egyet jelentsen a valódi egyháztagsággal, így a vasárnapi iskolai, fiú- és leányifjúsági, férfi- és nőszövetségek együtt alkotják meg azt a nagy missziói közösséget, mely életet önt az intézményes egyház testébe s azt a hit és szeretet lelki egyházává teszi. Az ilyen egyház aztán a jelenvaló gonosz világban is, mint belső önerőből élő egzisztencia-közösség, meg tudja védelmezni és tartani a tagjait s bármilyen sorsban is megtalálja a hívő szeretet keskeny ösvényeit feladatának teljesítésére. Ezt a szövetségi rendszerbe szervezett egyházi társadalmat voltak hivatva öntudatosítani, táplálni, mind szélesebben kiterjeszteni és mind

egyetemesebb célok munkálására felkészíteni az 1926-ban létesített egyházkerületi Biblia- és Iratterjesztés, melynek e tíz év alatt 101 saját kiadványa volt, a nyolc alkalommal megrendezett „Református Nagyhetek”, az egyes szövetségek körzeti, megyei, kerületi konferenciái, tanfolyamai stb. A püspöki egyházlátogatás munkájában is arra helyeztem a legnagyobb súlyt, hogy a gyülekezetek szövetségi alakulataival foglalkozzunk s azok bizonyosságot tehessenek missziói munkájukról. Ezenkívül nagyon sok alkalommal szolgáltam egyes gyülekezeti vagy egyházmegyei alakulatok munkájának. A szövetségi missziói rendszer lett hatalmas támogatójává azoknak az egyházkerületi szeretetintézményeknek, melyeket sok küzdelem és munka árán sikerült megalkotni, így a szászvárosi Árvaháznak, a kolozsvári Diakonisszaintézetnek és a vele kapcsolatos Református Kórháznak. És erre a rendszerre támaszkodva lehetett végre megindítani a külmisszió tényleges munkáját is.

E tíz év alatt nyomtatásban megjelent irodalmi munkásságom egy része, mint Az elátkozott óriások (1928), A mi utunk (1929), Evangélium az egyházban (1934) annak a sok száz prédikációnak, előadásnak, cikknek és kisebb tanulmánynak egy töredékét foglalja magában, melyekkel az egyház missziói munkájának egyes tagozatait, ágait, intézményeit kívántam evangéliumi szellemmel alátámasztani, megerősíteni, megtermékenyíteni. Általában igehirdetői és evangelizációs munkámmal ebben az időszakban „a polgári keresztyénség” farizeusi tisztessége és szívtelensége ellen harcoltam, mint a missziói lélek megoltója ellen s a „vallás” szokványos, üres, külsőséges, lelketlen formáival mint a lelki törpeség átkával szemben az evangéliumi nagylelkűség, önmagunkról való elfelejtkezés, felelősség, áldozatosság, egyenesség, őszinteség és hívő odaadás „óriáséletét” próbáltam a lelkek elé állítani egyedül kívánatos és méltó célul, Krisztusban testet öltött örökségünk megvalósításaképpen. A világ vége c. nagyobb bibliai tanulmányomban¹¹⁸ azt kívánom hangsúlyozottan kiemelni, hogy Krisztus eljövételének, az ítéletnek és a világ végének első jelentése a lelki és egyéni: bennünk kell előbb megtörténniük, mielőtt az egész világra és emberiségre nézve kozmikus értelemben bekövetkezhetnének. A teljes igazságnak ez az első és döntő része.

Krisztus „villámlásszerű” megjelenése lelkünkben az élet nagy fordulópontja, egyben ítéletnapja a bűnre, az óemberre és a világ vége is, mert a világnak, mint kísértésnek, erőszaknak, hatalomnak, bálványoknak, börtönnek megszűnését jelenti számunkra, azt hogy lelkünkben végeztünk a világgal s mivel nem szeretjük, bálványozzuk, többé nem is létezik. Krisztussal, Pál apostolként, megfeszítettünk a világ számára és a világ is megfeszítettett a mi számunkra. Ezután Krisztus él bennünk hit által, új életet.

Egy másik csoportba tartozó irodalmi munkáim, melyek a Kemény János által alapított Erdélyi Helikon írói munkaközösség kiadóvállalatának, az Erdélyi Szépművészeti Céhnek könyvsorozatában jelentek meg, az erdélyi magyar öntudat kialakítását, nevelését szolgálták. (Magyar Fa Sorsa. A vádlott Ady költészete. 1927. Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca. 1929. Magunk revíziója. 1931. Erdélyi szemmel. 1932. Harc a szobor ellen. 1933.) Ezeknek némelyike, például a Magyar Fa Sorsa és a Magunk revíziója körül heves irodalmi, társadalmi, sőt politikai harc folyt, az előbbi körül inkább Magyarországon (A Magyar Fa Sorsa eredetileg a budapesti Soli Deo Glória Diákszövetség felkérésére készült s először annak kiadásában is jelent meg. A felsorolt tanulmányok, kiegészítve Az elátkozott óriások, a Nem békességet! és A válság tükre c. előadássorozatokkal, Az Élet Kérdezett címen összegyűjtve is megjelentek, két kötetben, Budapesten, 1935-ben, a Révai Testvérek kiadásában.), az utóbbi körül inkább Erdélyben. Szerintem sem a támadások, sem a védelmek nem érintették az igazi lényegét. A tanulmányok tulajdonképpen mondanivalója, a tárgyi természetű vonásokon túl és az egyes tárgykörökben tükrözve az, hogy kritikai nemzetszeretetre, tehát nemzeti bűnismeretre és átértékelésre van szükségünk múltunk, szellemiségünk, műveltségünk minden vonatkozásában, ahhoz, hogy az elveszített földi impériumot lélekben és igazságban való impériummal tudjuk pótolni s a kis nemzetnek és a kisebbségi nemzetdarabnak egyedül lehető úton, a lelki és műveltségbeli nagyság útján vívjuk ki létjogunkat és igazságunkat a világ ítélőszéke előtt. A romantikus, irreális, tétlen és sérelmező magyar magatartással szemben a tényekhez való alkalmazkodást kellett hirdetnem, de nem a megalkuvást, hanem az örök magyar értékekkel való elszakíthatatlan egységben az adottságok és

lehetőségek szorgalmatos, leleményes és szeretettől áthatott felhasználását a magyar testvérközösség javára. Nyíltan rámutattam valamennyi könyvemben, hogy a magyar embereszmény csakis az evangéliumi lehet s a magyar jövőnek egyedül Krisztus az Ura, aki a mi számunkra is az út, az igazság és az élet. Később, hogy Hóman Bálint és Szekfű Gyula Magyar Történetét megismerhettem, az általuk feltárt, múltból merített anyagot használtam fel a magyar tragikum és megújulás szemléltetésére a Táltos Király és Sárga vihar c. könyveimben (1934). Ezeknek, szépirodalmi formájuknál fogva, sokkal nagyobb volt a sikere, mint a tanulmányoknak, de ez nem biztosíték afelől, hogy igazi tanításukat is jobban és általánosabban megértették volna.

A dialektikai theológiával először Tavaszty Sándor közvetítésen keresztül ismerkedtem meg. Hamarosan felismertem a mélyreható változást, melyet ez a prófétai kritika a theologiai gondolkozásban indított. A reformáció és a protestantizmus eredeti lényegének értelmezésében, a theologia egyházi jellegének hangsúlyozásában, a dialektizáló módszer érvényesítésében, a polgári kultúrkeresztyénség megítélésében már régebben kialakult meggyőződésem találtakoztak az új theologia tanításával. Szükséges korrekciót láttam benne a vallástudományi theologia elhatalmasodott historizmusa és psychologizmusa után. A húszas évek végén alaposabb tanulmányozására nem szakíthattam időt magamnak. Ez is oka volt annak, hogy Tavaszty Sándorral, Imre Lajossal és az általuk nevelt fiatal theologus nemzedék néhány java-emberével átmeneti feszültségbe kerültem a dialektikai theológiának a lelkészképzésben való érvényesítése körül. Én talán túlságosan igénybe voltam véve a gyakorlatban, ők talán túlságosan elmerültek az elméletben. Az általuk hirdetett theologiai megújulásban egyrészt nem mindenben láttam újat, mert az élő egyházért együtt folytatott küzdelmeinkben már igen sok olyan vonás tisztázódott, sőt átment a köztudatba is, amit most dialektikai theologia címen akartak újbóli csomagolásban feltálatni, másrészt bántott az is, hogy a régi magyar recept szerint csodálják és magasztalják a külföldi elméletben, mint eddig ismeretlen igazságot, azt, aminek ősi magyar gyökerei a feledés és a részvétlenség pariajában sorvadnak. Nem tudtam egyetérteni azzal a radikalizmussal sem, amellyel a

theologiai oktatásban a vallástudományi tárgyak ellen fordultak. A vallástörténeti, lélektani és filozófiai tudás – s ezt ma is vallom – nélkülözhetetlenül hozzátartozik az öntudatos hitű lelki vezér és pásztor szellemi felszereléséhez. Végre kifogásoltam azt is, hogy a theologus ifjúság előtt a vallástudományi theologia nagy képviselőit lesújtó bírálóban részesítik, ami a szellemiség iránti tisztelet leromlására vezet, teljesen igaztalanul, mert hiszen ezek az ifjak maguk nem tanulmányozták az elítéltek műveit s így tekintélyre fogadták el a bírálókat. Ezekből láthatólag nem lényegbeli ellentétek keletkeztek közöttünk, hanem inkább módszeriek és érzelmiiek. Ezeknek tisztázását és lehető kiegyenlítését kíséreltem meg a nagyenyedi theologiai konferencián, Theologiai feladataink Erdélyben c. előadásomban, mely kéziratban maradt s csak ismertetése jött a Református Szemlében¹¹⁹ és Az Útban,¹²⁰ mégpedig ellenkező álláspontról. Előadásomban azt tettem vizsgálat tárgyává, hogy a mi adott egyházi életünkben miféle hasznát vehetjük a dialektikai theológiának. Megállapítottam, hogy hitvallásos gyülekezeti életünk kialakulása sok ponton előtte járt ennek a külföldi tanításnak, némely pontokon pedig sajátossága folytán ez a tanítás nem szabható reá. A másik oldalról szenvedélyesen tiltakoztak a „hic et nunc” ilyen használata ellen, azt állítván, hogy Svájc és Erdély között semmi különbség nincs az Isten Igéjének ítélete előtt. Mutatja ez, hogy mennyire forrongó állapotban volt még akkor a theologiai megújulás dolga. Néhány év alatt a helyzet lényegesen megváltozott. Én is jobban, forrásokból ismertem meg a dialektikai theológiát, barátaim is mélyebben belefónódtak erdélyi, magyar és református egyházunk valóságos életébe s emberi gyarlóságából keletkezett túlzásaink, félreértéseink is meggyógyultak. Mert a dialektikai theologia és az erdélyi egyházi theologia kinek-kinek valóban személyes életügyünké váltak s az ilyen életügyekben mindig lappang egy csomó álcázott indulat, amit le kell győznünk magunkban. Tavaszgy Sándor Dogmatikáinak 1932-ben, a Református Szemlébe¹²¹ írt bírálóiban Istennek hála már teljes tárgyilagossággal méltányolhattam rendszerének minden értékét, igaz hogy ő is túl volt már azon, hogy iskolásán kövessen valamely irányt. Dogmatikája személyes bizonyágtétel lett s ezzel testvérpárja, dialektizáló kiegészítője egy másik bizonyágtételnek, az enyémmé, mint bírálójáénak. A

dialektikai theologia, anélkül, hogy iskolás értelemben csatlakoztam volna hozzá és amellett, hogy eltérő álláspontomat bizonyos kérdésekben változatlanul fenntartottam vele szemben, szükségszerűen ihlette és gazdagította theologiai gondolkozásomat.

„A nagy fordulat” tekintetében mindenesetre vele tartottam. Ige, hit, egyház, theologia összefüggő és elválaszthatatlan láncba kapcsolódtak számomra. Az Ige csak az egyházban és csak a hit számára hangzik s a theologia az élő egyház hitét öntudatosítja az Ige hirdetőiben, az Ige szolgálatára.

1932 tavaszán Budapesten három előadást tartottam a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felolvasó ülésein *Evangélium és humánus, Az evangélium szociális üzenete, Evangélium és egyház* címen.¹²² („Nem békeséget ...” *Soli Deo Glória* kiadása.) Ezek az előadások tükrözik az élő egyház szolgálata közben kialakult theologiai álláspontomat. Isten üzenete, az evangélium ítélet a humánus fölött, de ítélet a humánusmal megalkuvó kultúr-kereszténység fölött is. Az evangélium az egész roppant nagyságú, ragyogó és mérhetetlenül gazdag kultúrát szegénységnek, mezítelenségnek, vakságnak, betegségnek ítéli (Jel 3,17). Ilyennek látja Isten szeme a puszta embert, a maga egész világával és ennek az embernek adja ingyen kegyelemből az evangélium ajándékát. A humánus korunk gépkultuszában egyébként is fölbomlóban van, az „emberi” porrá és köddé válik. Az ember, aki helyettesíteni akarta magát a gépkultúrával, lemondott önmagáról, rabszolgája lett művének. A munka, az alkotás értelmével való bűnös visszaélése az ember halálára vezet. A kereszténység azonban, mely azonosította magát a polgári világrenddel s diszkreditálta az evangéliumot, nem képes és nem is méltó arra, hogy ezt túlélje. Csak ha a Tőke és a Fegyver impériumával szemben a Szeretet egyéni, lelki és krisztusi impériumát tudja sugározni, válhatik újra az emberi társadalom megelevenítő erőforrásává, mivel az evangélium nem követelhet és nem adhat többet, mint ami a legtöbb: igaz keresztényeket. Ezek az igaz keresztények azonban csakis az egyház igaz tagjai lehetnek, mert Krisztus csak az egyházban élő hatalom és ahol Krisztus él és uralkodik, ott van az egyház.

Az egyház a legfőbb, sőt az egyetlen orgánus arra, hogy az evangéliumot élni lehessen, mint a Krisztusban kijelentett igazság élő hitén nyugvó, önmagát fegyelmező lélek- és életközösségben. Az egyház nem intézmény és nem felekezet, ezek csak idői létmódjai, ő maga nem lezárt, álló, intézményszerű valóság, hanem Krisztus tanúinak a föld végső határáig terjeszkedő, örökké mozgó serege. Ilyennek mutatja a Heidelbergi Káté is: ecclesia militansnak, mely természetesen és életszerűen öntudatos, szervezett, fegyelmezett, munkálkodó, szolgáló közössége az igaz hitben megegyező lelkeknek. A mi egyházunknak is, mint az egy igaz egyház részének, át kell szerveznie magát menetelő, hajlékony, átkaroló, tevékeny, fegyelmezett és engedelmesen célba törő, parancs alatt együttműködő, magát hősiiesen odavető egyházzá, Krisztus hadseregévé.

Sohasem hittem el, hogy a munkába bele lehet betegedni. Ellenkezőleg, akkor is azt hittem és ma is azt hiszem, hogy egyedül a munka éltet és vigasztal. Ebben a tíz esztendőben nagyon sok és látszólag nagyon sokféle munkában égtem, de a szolgálat belső lelkiületének egysége képessé tett a munka terhének vidám és fáradhatatlan hordozására. Nem a munkába fáradtam és betegedtem tehát bele, hanem olyan meddő küzdelmekbe, melyeket a mind imperialistábbá és reakciósabbá váló kormánnyal legelemibb jogainkért és ősi intézményeinkért folytatva, mindinkább éreznem kellett, hogy tevékenységem már nem előmozdítja, hanem akadályozza egyházam, népem érdekeit. A kisebbségi életben ez a helyzet minden vezetőre nézve előbb-utóbb bekövetkezik, én tíz román kormány viharos ellentétei között elég sokáig késleltettem, de végre mégis elérkezett. Lassanként halmozódott fel lelkemben a kisebbségi kategóriának tarthatatlanságát, lehetetlenségét, a nemzeti és emberi méltósággal összeegyeztethetetlen voltát éreztető tapasztalások betegítő mérge is. Voltak aztán súlyos csalódásaim, melyek munkám belső arcvonalaán értek. Mindezek ellenére jog szerint maradhattam volna a helyemen s azt is megtehettem volna, hogy a munka egyes ágaitól visszavonuljak. De amint később lemondó levelemben megírtam, az egész embert és teljes felelősséget kívánó veszedelmes időkben lelkiismeretem szerint nem választhattam ilyen kényelmes megoldást. Elhatározásomat azonban csak súlyos betegségeim érlelte tette. Az 1935. évi

egyházkerületi közgyűlést még végigültem és szolgáltam, de már csak a legnagyobb önfegyelmeléssel és erőfeszítéssel tehettem ezt meg, s mindenki látta is rajtam a végső kimerültség jeleit. December nyolcadikán feleségem és nagyobbik fiam társaságában, orvosi rendeletre Budapestre utaztam, gyógykezelés céljából. A minden eddigi vonatkozástól teljesen elszigetelő kórházi kezelés testileg segített is rajtam, de a lelki sérülés sokkal mélyebbnek bizonyult, mint eleinte magam is hittem, öt hónap múlva sem mutatkozott semmi biztosíték arra, hogy belátható időn belül visszatérhessek a küzdelembe. Illetékes tényezőkkel való többszöri megbeszélés és e tényezők hozzájárulása alapján 1936. május 15-én püspöki állásomról lemondtam.

Azt a búcsúiratot, melyet az egyházkerülethez és a gyülekezetekhez intéztem, a közgyűlés megindultán hallgatta végig s elrendelte az összes gyülekezetekben való felolvasását. Az egyházkerületi közgyűlés nevében püspöki munkám kezdettől végig hűséges és bölcs támogatója, gróf Bánffy Miklós főgondnok vett tőlem búcsút (a Református Szemlében és a jegyzőkönyvben is közzétett) szívhez szóló beszédében s a közgyűlési határozat megtisztelő módon emlékezett meg szolgálatomról.¹²³ Óhatatlanul történtek azért eltávozásom miatt érő támadások, de mivel mindenkinek mindent megmagyarázni, különösen azokban az időkben, nem lehetett, ezeket csendes hallgatással elviseltem, annyival is nyugodtabban, mert az egyházkerülettel szemben minden lehető igényemről lemondtam. Annál nagyobb vigasztalásomra szolgált az a sok-sok kedves megemlékezés és jókívánság, mellyel barátok, munkatársak, tanítványok, testületek, gyülekezetek halmoztak el.

Régi hűséges barátom, Varga Zsigmond, aki akkor a debreceni egyetem református hittudományi karának dékánja volt, állandóan érdeklődött hogylétem iránt s mikor lemondásom elhatározása véglegessé vált, afelől tájékozódott, hogy tudnék-e professzori munkát vállalni, nyugodtabb életkörülmények között? Az ő fáradozása és ajánlása folytán ért azután az a kitüntetés, hogy a Hittudományi Kar meghívott az egyik gyakorlati theologiai tanszékére professzornak. A meghívást köszönettel elfogadtam s ennek alapján kineveztetésem csakhamar meg is történt.

Július 21-én tettem le az esküt s ősszel megkezdtem életem és munkám új szakaszát Debrecenben.

A DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEM KATEDRÁJÁN

Debrecenben azonnal igazi otthonomra találtam. Ősi magyarsága és reformátussága úgy ölelt körül, mint éltető, gyógyító, vigasztaló lelki napfény és levegő. Mindig hálás maradok azért a bizalomért, amellyel kartársaim, hallgatóim, általában az egyetem, azután a város sok családja fogadott, s amely bizalom az évek során át nemcsak változatlanul megmaradt, de a szeretet lelki közösségévé is mélyült. Az egyetem megadta nekem azt a nyugodtabb életkeretet s azokat a bőséges szellemi lehetőségeket és eszközöket, melyeket eddigi életemben és munkámban mindig nélkülözni kellett. Első ifjúságom óta az volt a legmélyebb, hol ösztönös, hol tudatos vágyakozásom, hogy csak lelkiismeretem által kötve, szabadon dolgozhassam s teljes időmet és erőmet korlátozás nélkül fordíthassam a szellemi munkára. Professzori állásom hozzájuttatott ehhez a függetlenséghez és az idővel való szabad rendelkezéshez. Ettől fogva egészen tudományos nevelői és irodalmi terveim megvalósításának élhettem, nem úgy, mint eddig, amikor csak fél kézzel vagy csak egy ujjal dolgozhattam és sokszor ezért a pihenéstől ellopott munkáért is félreértést, gyanúsítást, szemrehányást arattam. Jó ideig szinte hihetetlennek tetszett, hogy ez a nekem teremtett életforma nemcsak kedves álmom, hanem ténylegesen elért valóság. Új és új örömforrássá vált számomra naponként ráébredni erre s Isten kegyelme iránti mélységes hálaadással merülni bele a senki és semmi által meg nem

zavart szellemi munkába. Ehhez a békességes és termékeny magányhoz mértén minden közéleti sürgölődés meddő és hiú öncsalásnak tűnt fel.

Később ez a gyógyító és vágyaimat teljesen betöltő magány az élet természete szerint módosult. Fokozatosan bele kellett kapcsolódnom a tudományos, irodalmi és társadalmi élet munkájába s szolgálataimat mindinkább igénybe vette a gyülekezeti, egyházkerületi és országos egyházi élet is. Arra azonban mindig vigyáztam, hogy ezek a munkák és szolgálatok, akármennyire felszaporodtak is, megmaradjanak professzori és írói munkásságom keretében s irányában. Ezt az életformát többé semmi mással nem voltam hajlandó felcserélni s az erre irányuló többszöri érdeklődést, megkeresést határozottan elhárítottam magamtól. Ebből azután szükségképpen következett, hogy munkásságommal meg kellett maradnom a tisztán lelki és szellemi nevelő hatások körében, elsősorban a theologus ifjúság, azután az olvasóközönség s végül a különféle alkalmakkor adott hallgatóság építésére. Isten kegyelméből sok bizonyosságot nyertem afelől, hogy ebben a hatáskörben nem dolgoztam hiába. Ez teljesen megnyugtató és kielégítő. Megértem, ha ezt sokan keveslik, ahhoz a fáradsághoz mértén, amibe kerül. Bizony a szellemi életforma sok önfegyelmet, önmegtartóztatást követel s a megfeszített erővel való munkáért csak magával az igazsággal fizet. Siker és elismerés helyett a legtöbbször meg kell elégednünk a munka belső jutalmával, az igazság szeretetével. Ez a szellemi ember osztályrésze s jó ha megelégszik vele.

Voltak más fakultásbeli professzortársaim, akik közéleti, politikai téren keresték eszméik érvényesítésének útját. Az ilyen törekvés, minél inkább szellemi ember az illető, annál biztosabban bukásra van ítélve. Az egyetemi professzor az akkori Magyarországon viszonylagos függetlenséget élvezett, de a közéletben holtpontra volt állítva s hiába is próbált közvetlenül befolyást gyakorolni annak alakulására. Amit írt vagy mondott, annak mindig csak „elméleti” értéke lett s a szellemi értékek lekicsinylése, semmibevétele folytán mások, akik talán csak a vadászathoz és a bridzseléshez értettek, vagy eszüket a hivataluktól kapták, mindent jobban tudtak és okvetlenül másképpen intéztek el. A professzor hatásának útja tehát mindig a nevelés marad és munkájának gyakorlati gyümölcsei tanítványai életén át érnek

meg. Akinek ez nem elég, annak a professzorság unt teherré válik s helyesen teszi, ha más életformát keres magának.

De nemcsak a professzornak, hanem az íróknak is hasonló természetű életformája van. Volt alkalmam megfigyelni hogy mit jelentett magyar írók életében a politikai becsvágyak elhatalmasodása. Különösen a harmincas évek elejétől kezdve a magyar írók többsége hol egyénileg, hol csoportosan, hol bal-, hol jobboldali politikát, de állandóan és szenvedélyesen politikát akart csinálni. „Csak” irodalmat művelni hovatovább szégyen és gyalázat kezdett lenni Magyarországon. Az áldatlan politikai dilettantizmus súlyos csalódásokkal járt az írókra nézve, de a hozzá nem értést és naivitást természetesen sem a jóakarat, sem az írói tehetség nem mentheti. Ebben az írói tévelygésben nagy felelősséget hordoz a pártszempontoktól irányított kritika és irodalompolitika is. Elfogulatlan, tisztán irodalmi értéket becsülő kritika a harmincas évek közepétől kezdve Magyarországon alig létezett többé. Az írók aszerint kapták „a legnagyobb élő” regényíró, lírikus, színműíró, esszéista, ez meg az ingyen és bérmentve adományozott díszcímet, vagy aszerint fricskázták fel őket, hogy beletartoztak-e az illető lap által képviselt politikai irányzatba. Az irodalmi élet általában a politikai pártállással kapcsolatos kiadói, üzleti érdekek szolgátságába került s eszerint jelentkezett, mint egymást agyonmagasztaló és másokat agyondorongoló csoportok huzakodása. Mint író, ez a huzakodás nem érdekelt és semmi vonatkozásban nem vettem részt benne. Mivel pedig cikkekben és előadásokban többször is kifejezésre juttattam az irodalmi és politikai szempontok összekeverésének helytelenségét, 1936 után írt szépirodalmi munkáimmal kapcsolatosan legjobb esetben is csak a hallgatással való mellőzésre számíthattam e kritikai érdekeltségek részéről. Igaz, témáim sem voltak nekik valók, mert felette lebegtek a napi kérdéseknek s az örök magyar és egyben örök emberi felé irányultak. Mit kezdhetett volna a Holttengerrel egy jobboldali kritikus, mikor sehol se találta benne az egyoldalú fajimádatot? Belátom, hogy senki se méltányolhatta a Magyarok csillagát, melyben István király életének és művének titkát nem a politikai megfontolás, hanem a karizma magyarázza s az európai magyarság nem politikai, hanem lelki szükségből születik meg. Érthető, ha az ilyen haszontalan könyvbe

legfeljebb bele kukkint a kritikus s nem lehet tőle rossz néven venni, ha azt hiszi, hogy én nem Istvánt, hanem Koppányt nevezem „Magyarok Csillagának”. Az Ernyei-családról szóló regénysorozat (Mi Ernyeiek, Szép Kísértet, Szabad vagy) már a háborús években jelent meg (1940 - 43) s ez is érthetővé teszi az irodalmi szélsőségek hűvös hallgatását, de talán nehéz is lett volna méltányolni hogy miféle időszerű jelentősége lehet egy székely kisbirtokos család nemzedékeken át történő beleereződésének a magyar föld és szellem élet egészébe.

Mindezt a legtávolabbról sem panaszképpen mondom, hanem csak mint a magyar szellemi élet e korszakbeli képére jellemző tünetet említem meg. Panaszra igazán nincs semmi okom. Könyveimet a nem érdekelt sajtó sok elismerésben részesítette s szépen méltányolta. Ha éppen az a fontos, részem volt „hivatalos” kitüntetésekben is, mindezeknél többet jelentett számomra az, hogy könyveimnek az egész magyar nyelvterületen nagy olvasóközönsége támadt s a lelkek ezreinek és tízezreinek szolgálhattam általuk.

A neveléssel foglalkozó debreceni munkásságom gyökerei erdélyi életembe nyúlnak vissza. Az erdélyi szellem c. előadásomban,¹²⁴ (mely az Erdélyi szemmel c. kötetben olvasható), még 1925-ben amellet foglaltam állást, hogy a magyarság szempontjából külön erdélyiség, erdélyi szellem nincs, van azonban magyarság Erdélyben, mely sajátos földrajzi és történelmi adottságok között formálódott és él a közös magyar értékek egységében. Az 1926 - 35 között írt s már említett tanulmányaimban, elsősorban a Magunk revíziójá-ban ehhez az értékekben megnyilvánuló örök magyarsághoz való erdélyi hűséget hirdetem, ez volt az én „transzilvanizmusom” értelme. Az adott körülmények között szükségesnek láttam az erdélyi magyarság anyagi, szellemi és politikai megszervezését és külön egységének fenntartását, de az ősi fejedelmi, Bethlen Gábori hagyomány szerint ezt nem a magyarországi magyarsággal szemben, hanem természetesen az akkori román imperializmus elleni védekezésben tartottam kiélezendőnek. Olyan politikai értelmű transzilvanizmusban, mely a három erdélyi népnek, a románnak, magyarnak és szásznak erdélyi akaratból létesülő külön állammá egyesülését remélte s próbálta előkészíteni s amilyen legalább egy időben például a Kós Károlyé is volt¹²⁵, sohase

hittem. Ismertem Bethlen Istvánnak angliai előadásában körvonalazott elgondolását egy külön Erdélyről¹²⁶, azonban ennek meggyőződésem szerint az ő elgondolásában csakis a magyarság szellemi s majd politikai fölényét biztosítani hivatott átmeneti értelme volt. 1930 után, a II. Károly román király trónra lépésével kezdődő rémuralmi időszakban olykor még az a hitem is megrendült, hogy egyáltalán lehetséges az erdélyi magyarságot megtartani. Ezekben az években mindenesetre módosult eddigi gondolkozásom s beláttam azt, hogy az erdélyi magyar anyagi és szellemi "existencia fenntartásához a magára utalt önerő nem elégséges. Ennek az aggodalmamnak először a Budapesti Hírlap 1935. évi 8. sz.-ban adtam kifejezést, Hősiesség c. cikkemben. Szekfű Gyula erre a cikkemre ugyancsak a Budapesti Hírlapba írt válaszában üdvözli az elkülönítő transzszilvanizmus tagadását és a magyar egység követelését, de szerinte eddig Erdély adja a példamutatást Magyarországnak és nem megfordítva. Ennek ellenére én ettől fogva a kisebbségi probléma súlypontját a magyarországi magyarság életének alakulásában láttam s még a gondolata ellen is tiltakoztam annak, hogy két vagy több magyarságról lehessen beszélni. Politikai elképzelések mellőzésével kialakult az a meggyőződésem, hogy az egész magyarság létjoga, hivatása, sorsa, jövője, - ha még van rá idő, - magyarországi magyar társadalomnevelés helyes megvalósításától függ. Ebből pedig következett az az eddigtől elhajló megismerés, hogy a kisebbségi nevelés Erdélyben vagy másutt csakis a magyarországi társadalomnevelésnek sajátos alkalmazása lehet, amennyiben Magyarországon az okatlan és hazug irredentizmus valóban szociális nevelésnek és élettartalomnak adna helyet. Sajnos, akkor nem ismertem még teljességében azt a magyarországi politikát, amely ezt minden erejével akadályozta. Erdélyben ennek a gondolatomnak jelentkezéseit nem értették meg és idegenkedve fogadták. Egyrészt minden téren kialakult már az öncélúság elsietett és egyéni önzésektől táplált gondolata, másrészt a kisebbségi létmód tarthatatlanságát igazán még csak az exponált helyzetben levő vezető személyiségek érezték s azok sem mindnyájan.

Debrecenbe kerülve, joggal hihettem azt, hogy az egységes magyar társadalomnevelés terve megértő visszhangra fog találni Magyarországon. Ebből a

hitből kiindulva évekig folytattam erre irányuló tevékenységemet az ország különböző pontjain tartott előadások, hírlapokba és folyóiratokba írt cikkek, tanulmányok sorozatai és nemzetpedagógiai könyveim kiadása által. Éltem egyetemi tanári állásom minden adott alkalmával is, mint a pasztorális theol. szeminárium vezetője, a középiskolai tanárvizsgáló bizottság tagja s utóbb a hittudományi karon a pedagógia megbízott szakelőadója. El kell ismernem, hogy törekvésemet, legalábbis lehetőségek, alkalmak nyújtásával, sok tényező méltányolta. Nevelési előadások tartására többszörösen is felkért vagy megbízást adott a miniszterelnökség, a közoktatási minisztérium, a rádió, a Magyar Filozófiai Társaság, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, az Országos Bethlen Gábor Szövetség, a Magyar Kulturális Egyesületek Szövetsége és sok vidéki egyesület. Ebből nagyszámú kisebb-nagyobb cikk és tanulmány sajtóbeli közzététele is következett, valamint eléggé élénk hírlapi kommentálás. Igen tanulságos volt az a vihar, melyet 1937 tavaszán a Láthatár-ban megjelent Nem lehet c. cikkem idézett fel¹²⁷. Ebben elsősorban Erdéllyel kapcsolatban fejtem ki a kisebbségi kategória lehetetlenségét, az emberi méltósággal össze nem férő voltát s tarthatatlanságát. A szenvedélyeket tulajdonképpen egy félreértés kavarta fel. Azt a kitételemet, hogy a kisebbségi létforma elsősorban nem is politikai, hanem erkölcsi lehetetlenség, némely erdélyiek maguk ellen irányuló ítéletnek magyarázták, holott természetesen azoknak a lelkiismeretlen hatalmaknak megbélyegzésére vonatkozott, amelyek a kisebbségi szégyenkalodát kitalálták és megteremtették. De az ekörül megindult hírlapi és folyóirati vitában minden résztvevő érdekesen leleplezte magát. Kiderült, hogy a kisebbségi öncélúsághoz kétféle okból is ragaszkodnak az illetők. Vannak, akik a maguk életének kis igazságát féltik a nagyobb igazság megjelenésétől és vannak, akik a magyar igazság megvalósulását azért nem akarják, mert a leleplezéstől és megtorlástól rettegnek. A tények azonban nekem adtak igazat és a tények kényszere alatt a lelkek többsége is, igen rövid idő alatt. Mulatságos volt egy magyarországi „kisebbségi intézet” ama kollektív véleménye, hogy azért nincs igazam, mert kisebbség mindig volt, van és lesz. A derék kollektivitás nyilván attól félt, hogy a kisebbségek megszüntetésével elvesztené a kenyerét. Nemzet és kisebbség,¹²⁸ Örök Erdély,¹²⁹ Erdély

társadalma,¹³⁰ A titokzatos Erdély,¹³¹ A nemzetiségi kérdés szabályozásának lelki feltételei¹³² és több más tanulmányomban a magyar lelki egység és testvértársadalom kialakítását kívántam szolgálni, melyhez értékes tanulságokat s megedzett képességeket adhat a szétszakítottság tüzes vihara is. A helyzetnek 1938 - 41 közötti tényleges alakulása éppen ebben a tekintetben sok csalódást hozott. Ennek okai részben a rajtuk kívül álló erőkben fészkeltek, de részben saját készületlenségünk, öntudatlanságunk, hanyagságunk, egyszóval éppen a nevelés hiánya idézte fel őket.

Saját nevelési elgondolásomat két könyvben is megírtam.¹³³ (1937, 1939) Ezekhez lehet még számítani Az örök ifjúság c. tanulmányomat is.¹³⁴

A Magyar nevelés, magyar műveltség-ben először a pedagógiai gondolkozás útjának vázolásával mutatok rá, hogyan alakult a nevelés ügye, nemcsak iskolai, hanem kultúrpolitikai értelemben is. Majd a műveltség lényegét tisztázom az önfenntartó és önértékű szellemiség megvalósulásának tudományos, művészeti és erkölcsi irányában s azt a művelt emberek, értékes művek és célszerű szervezetek egységében és kölcsönösségében látom. A közműveltség lehetőségét az alapértékekben való megegyezés adja, melyből következik a múlt helyes szemlélete, a felhalmozott kultúrkincs egészséges kiválasztása és a felnövő nemzedékbe való átplántálása, valamint a jövőt előkészítő célkitűzések realitása is. Az alapértékekben való e megegyezést éppen a köznevelésnek kell létrehoznia, hogy az egységes értékelés elvezessen az osztálytalan, testvéri közösséghez, melyben mindenki a maga helyén, a maga pótolhatatlan munkáját végezve egyformán megbecsült tagja a nagy egésznek. A köznevelés szervezésében, irányításában és ellenőrzésében a döntő szerep az államot illeti, azonban a múltban kialakult nevelői tényezők is, így pl. az egyházak szintén részt kapnak belőle és megtalálják helyüket az értékes sajátosságok, hagyományok és módszerek megőrzése s fejlesztése érdekében. Az állam a köznevelés hatalmát nem mint gépezet bírja és gyakorolja, hanem mint a közösség legfőbb létérdekét hordozó felelős lelkiismeret megtestesítője. A helyes köznevelésben összhangba jut a társadalom két örök rétege: a tudatosságot hordozó munkásság és értelmiség és az ösztönösségben az örök magyar értékeket őrző

népiség. A köznevelés sikerének titka éppen abban van, hogy nem kívülről és felülről erőszakolunk népünkre egy idegen kultúrát, hanem alulról és belülről építjük meg a sajátos népi kultúrörökségnek az európai kultúrkinccsel való egészséges összeforrasztásával a magyar műveltséget. Nagy történelmi nevelőink önmagukban végezték el ezt a munkát s így lettek örök tanítóink, útmutatóink, mint az önnevelő Bethlen Gábor, az ébresztő Zrínyi Miklós, a sorshordozó Széchenyi, a kultúrpolitikus Wesselényi és Eötvös, a kisebbségi előképet adó Mikó Imre.

A sajnálatos magyar végletek leküzdésével olyan európai magyarságot kell nevelnünk, amelyik már István király nagy lelki döntésében megkapta sajátos hivatását: magyar lélekkel átélni, elsajátítani és körös körül más népek számára is szertesugározni a keresztyén humanitás szellemét.

Másik könyvem a köznevelés tervét körvonalazza. A köznevelés keretét az öröklött magyar életforma adja, mely sokban lényegesen különbözik a nyugati polgári életformától. Ez a nevelés a család, iskola és társadalom teljes egységét és kölcsönösségét, vagyis az existenciális testvériséget biztosítja. Ennek a testvériségnek a teljes fegyelem és önátadás az alapja, de az ősi magyar hagyomány szerint az egyéni képességek és értékek a maguk helyén a legteljesebben érvényesülnek benne. E keretben kell elhelyezni és nevelés, oktatás útján elsajátíttatni a műveltség tartalmi értékrendszerét. A művelődési anyag kiválasztásának irányadó szempontja az, hogy az élet minden vonatkozásában a sajátosan magyar létérdek, életlehetőség és feladat váljon öntudatossá s az idegen és általánosan emberi felé annyira terjedjen ki a figyelem, amennyire szükséges ez a magyar humánium teljességre jutása érdekében. Ez szabja meg a következőkben részletesen tárgyalt iskolarendszer felépítését s a nevelőoktatás anyagát, módszerét, eszköztárát. Végül rámutatok a nevelésnek az evangéliumi keresztyénségben adott lelkületi alapjára, mely a keretnek és a sajátos művelődési tartalomnak egyaránt biztosítja a magasabb rendű és maradandó jellegét, szemben a pusztán nacionális és általánosságban elvesző humanisztikus rendszerekkel.

Nevelési munkáim sok tanulságos, értékes és nemegyszer elismerő irodalmi bírálatban részesültek. Hivatalos kormányzati és pedagógiai tényezők

gyakorlataimat nem vették figyelembe, jóllehet a nemzetnevelés a közoktatási kormányzat valóságos varázsszava volt. A szemináriumi munka vezetése közben csakhamar rájöttem, hogy a theológus ifjak sokszor még saját falujuk gyülekezeti életét sem ismerik jól s általában tájékozatlanok a református nép helyzete és létkérdései felől. Lelkészi tanfolyamokon és konferenciákon kiderült az is, hogy egyházunk pontos helyzetképe a lelkesi testület előtt sem áll világosan. A falukutatók, népszociológusok és népi írók munkáiban pedig többnyire vagy semmiféle, vagy torz és néha célzatosan egyházellenes képet találtam a reformátusságról.

Mínt hogy tanszékeim tárgykörébe is beletartozott az egyházi élet ismertetésének az elsőévesek számára való előadása, mindezen okoknál fogva megírtam A magyar reformátusság egyházi élete c. munkámat, mely először az Igazság és Élet 1939. és 1940. évfolyamában jelent meg folytatásokban, azután az Igazság és Élet Füzetei közt könyv alakban is. Úgy ezzel a könyvemmel, melynek adatai ma már kiegészítésre szorulnak, valamint több más tanulmányommal és előadásommal¹³⁵ (Egyházunk belső feladatai ma. Prot. Szemle 1941., A tiszántúli református egyházkerület jövője. Debrecen, 1942., A református szellem bélyege az iskolán. Prot. Szemle. 1943. stb.) nem csupán a tényleges egyházi helyzet és élet tárgyilagos ismertetésére törekedtem, hanem arra is, hogy az ebből fakadó nagy szükségeket és sürgető feladatokat, főképpen a lelkipásztorkodás és misszió terén öntudatosítsam.

Ahogy a tiszántúli és általában magyarországi egyházi állapotokkal alaposabban megismerkedtem, a legfontosabb theologiai feladatnak az tűnt fel előttem, hogy az egyháznak, mint gyülekezetnek az Ige szolgálatában való organikus élete és élettevékenységei tisztázódjanak. Ez más szóval az ekkleziasztikai probléma öntudatosítását jelenti. Azt tapasztaltam, hogy az egyházzal, mint a dogmatika egyik tárgyáról, van bizonyos theologiai tudás, ami azonban merőben elválnak a gyakorlatban érvényesülő jogi és intézményes természetű egyházzszemlélettől s arra teljesen hatástalan is marad. Az ekkleziasztikai szemlélet pedig, mely az egyházat életközéiben, mint élő organizmust, a maga harcában és munkájában állítja élénk, egészen ismeretlen, Ilyen ekkleziasztikai alapozást kívántam az egyház missziói

munkájának adni „Az egyház történeti képe, élete, tevékenységei” címen. Az Egyház missziói munkája első, bevezető részében (1938). Az egyháznak ekkleziasztikai tárgyalása a theologusra nézve nélkülözhetetlen, hogy a gyülekezeti élet és a lelkipásztori munka minden vonatkozását a maga igazi jelentőségében és a többiekhez való viszonyulásának helyes áttekintésében tudja megismerni és megvalósítani. Hogy csak egy példát mondjak, ekkleziasztikailag tájékozott theologus nem beszélhet a „hivatalos” és a „missziói” egyház ellentétéről, mert tudja, hogy a hivatali jellegű kormányzói és közigazgatási tevékenységek ugyanannak az egyháznak önfenntartó tevékenységei, melynek a misszió egyik belső, tartalmi tevékenysége. Az önfenntartó és a tartalmi tevékenységek az organikus egészben együttműködnek, de az egészen belül fel nem cserélhető sajátos feladatuk s annak megfelelő módjuk és eszközeik vannak. Részemről az ekkleziasztikát a gyakorlati theologia alapvető tudományának tartom, melyből az organikus egészben megértett egyes tevékenységek rész tudományai kiágaznak. Ezért a lelkészképzésben előbb kell tanítani, mint a homiletikát, liturgiát, katekhetikát, pastorális theológiát. Imre Lajos a maga Ekkleziasztikájában (1942) ellenkezőleg összefoglaló, betetőző s így az utolsó évfolyamon tanítandó disciplinának tartja. Az ekkleziasztika lényege és tanítása körüli vitát, mely a Coetus Theologorum debreceni tagozatában folyt le, közölte a Theologiai Szemle Az ekkleziasztika a theol. tudományban és a lelkészképzésben címen¹³⁶, az 1942. évfolyamában. Abban mindnyájan megegyezünk e vita során, hogy az ekkleziasztika sem veheti máshonnan az egyház tevékenységeinek organizmusát és azoknak értelmezését, mint a Kijelentésből s a tevékenységek egységes célja csakis az Ige szolgálata lehet. Mert előbb van az Ige és azután az egyház, mert az egyház lett az Igéből és nem megfordítva. Ezt az ekkleziasztikai alapigazságot fejtettem ki a Károlyi Emlékkönyvben megjelent tanulmányomban Kijelentés és egyház¹³¹. Az Egyház missziói munkájának további három részében a pásztori, gyülekezeti és a külmisszió tárgyalását adom. Főgondolatom az, hogy mindezek magának az egyháznak Krisztus parancsán alapuló tevékenységei, magának a gyülekezetnek kell tehát végeznie őket megbízottai és tagjai által. Sajátosan „missziói” ezekben a tevékenységekben az, hogy általuk időhöz,

alkalomhoz, egyénhez szabottan, személyes küldetés és felelősség indításából, személyes bizonyágtétel által megy az evangélium a lelkekhez. A lelkipásztor vezetése alatt a gyülekezet munkálkodó tagjai küldetnek és mennek a maguk életkor és nemek szerint megszervezett szövetségében, hogy Krisztusról való tanúságtételükkel, a bűn ellen vívott harcukkal és a szeretet segítő, gyógyító, mentő tetteivel a látható gyülekezet minden tagjában élő, hívő gyülekezetté alakítsák át. A missziói munka célja az, hogy az egyénekből valódi egyháztagokat, a látható gyülekezetből pedig a hívő szeretet élet- és munkaközösségét segítsen életre kelni, teljesülni.

A Theologiai Szemle 1941. évfolyamában *Mi a missziói munka?* cím alatt olvasható az a vita, amely köztem és Victor János között folyt az előbbieken vázolt gondolatom körül.¹³⁸ Mellőzve a részleteket, Victor János álláspontja abban ellenkezik az enyémmel, hogy ő nem hajlandó a ténylegesen jelenlevő egyházat, gyülekezetet a maga adottságában a misszió mandatáriusának elismerni, mert nem tartja azonosnak Krisztus választott gyülekezetével. A misszió munkájában pedig nem lát állandó jellegű egyházi tevékenységet, hanem olyan átmeneti munkát, mely a hívők részéről a hitetlenek felé irányul, tehát mindig az egyházon kívül folyik le. Ezzel szemben szerintem a misszió mindig és mindenestől belül marad az egyházon, a választottak gyülekezetén s csakis a megkegyelmezett bűnösök között megy végbe, kik közül némelyek hamarabb állottak az Úr megszólítására a szőlőbe, mások később és a gazda - a misszió által - az utolsókat jutalmul adja az elsőeknek. A választottaknak ezt a missziói gyülekezetét pedig csakis az adott tényleges gyülekezetben kereshetem és láthatom s a búza és a konkoly példázata szerint őrizkednem kell az ítélkezéstől, mert a lelkek felett egyedül az Úr fog ítélni a világ végén. A mi kötelességünk tehát az, hogy a gyülekezetben, mely a választottak közössége, a Krisztus teste és a szentek egyessége, missziói lélekkel munkáljuk a tagok és az egész test megszentelődését. A gyülekezet önmagát misszionálja, mégpedig állandóan, míg testben élő emberek és földi világ lesz s míg a harcoló egyház végleg bele nem olvadhat ama diadalmaskodóba. Ez távolról sem jelenti azt, hogy az egyház tevékenységei között nem lehet módszerei megkülönböztetést tenni.

Lehet és kell is ilyen megkülönböztetéssel élnünk, mert az ténylegesen fennáll egyfelől az önfenntartó külső tevékenységek és az önmegvalósító belső tevékenységek között, másfelől ez utóbbi csoporton belül egyrészt a gyülekezeti istentisztelet és nyilvános nevelés, másrészt a lelkipozítás és gyülekezeti szeretetmunka, mint szorosabb értelemben vett missziói tevékenység között.

Egyébként ez a vita is serkentett, hogy évek óta az anyaggyűjtés stádiumában levő pasztorális theologiai rendszerem kidolgozásához fogjak. Eddig azonban csak a bevezető részhez tartozó két fejezet készülhetett el belőle. (Egyház és gyülekezet, különös tekintettel a lelkipozításra,¹³⁹ és Egyetemes papság és gyülekezeti szolgálat a lelkipozításban, mely sajtó alatt van¹⁴⁰).

Csak Isten tudja, hogy lesz-e még időm és alkalmam a munkára? De ő tudja s az Ő kegyelme nekem is elég.

Legyen örökké áldott az életért, amit szolgálatra adott. A hajnal üdeségéért, a dél ragyogásáért, az alkony enyhületéért. A munka szépségéért és vigaszáért. A megpróbáltatások tisztítótüzeért és a szeretet ajándékaiért. A bűnbocsánat gyógyírjáért és az örökélet édes reménységéért. Mindenekfelett az Igéért aki testté lett értünk s akiben van a mi győzedelmünk világ, bűn és halál felett: „Mert ha élünk, az Úrnak élünk; ha meghalunk, az Úrnak halunk meg. Azért akár éljünk, akár halunk, az Úréi vagyunk" (Róm 14,8).

1944. június – augusztus.

JEGYZETEK

1. Sárospatak, Rákóczi u. 1. Rövidítése a továbbiakban: TiREK.
2. Jelzete: Kt. 4821.
3. Kt. 4820.
4. Kt. 4870 - 4871.
5. Kt. 4872.
6. Makkai Domokos (1839 - 1896) Hollandiában is tanult református lelkész volt, aki a bölcsészettel és a történettudománnyal hivatásosan foglalkozott. A nagyenyedi Bethlen Kollégium 1869-ben választotta meg rendes tanárává. Nekrológját Váró Ferenc írta: Erdélyi Protestáns Lap 1897. 206-207, 213-215.
7. Makkai Domokos kétszer nősült. Első felesége Nagy Antal marosvásárhelyi kántortanító idősebbik leánya, Nagy Eszter volt. Négy gyermekük született. Eszter korai halála után a gyermekek gondozását húga, Róza vállalta magára és lett később Makkai Domokos felesége. Ebből a házasságból kilenc gyermek született, de közülük négy korán meghalt. Jellemző a családi légkörre, hogy Makkai Sándor csak iskolás korában tudta meg, hogy a kilenc élő testvérnek nem ugyanaz az édesanyja.
8. Bölcsészdoktori disszertációja: Bevezetés a személyiség pedagógiájába. Kolozsvár, 1912.
9. Magántanári disszertációja: A hit problémája. Bp. 1916.
10. Debrecenben az egyetemi templom alapkövét 1939. április 27-én tették le, a templom felszentelésére 1942. május 17-én került sor. Körülötte alakult meg a Debrecen-Nagyerdői Református Egyházközség. A templom jelentőségéről Makkai Sándor is írt: Egyetemi templom. Lelkészegyesület 1938. 312 - 313.

11. Széles történeti összefüggésben ismerteti a kolozsvári Theologiai Fakultás helyét és jelentőségét: Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig. Kolozsvár, 1925.
12. Makkai Sándor nagyenyedi diákkorában az iskolai szünetek idején többször megfordult egyik barátja, Boér Farkas szüleinek házában Tövisen, akinek az édesapja nagyműveltségű orvos volt és gazdag könyvtárral rendelkezett. Az utalás idősebbik, jogot végzett fiára, Boér Jenőre vonatkozik. (TiREK Kt. 4820. 27)
13. A buddhizmus iránt a XIX. század végén, a XX. század elején Európa-szerte megnőtt az érdeklődés. Jellemző példája, hogy Leipzigban 1906-ban Henry Olcott angol nyelvű buddhista katekizmusának 36. kiadása jelent meg németül. (Ford. Erich Bischoff) Ugyanebben az évben adta ki Debrecenben Eröss Lajos Subhadra Dhikschu buddhista katekizmusát magyarul. A Protestáns Szemlében (1895. 396 - 405) Szlávik Mátyás írt A buddhizmus és keresztyénség címmel, az Erdélyi Protestáns Lapban pedig (1905. 6 - 7, 13 -14, 23 - 25) Ravasz László vont párhuzamot Buddha és Jézus között. Érthető, hogy a fogékony lelkületű Makkai Sándort is foglalkoztatta a kérdés.
14. Vallástanára Nagyenyeden Zayzon János, Sepsiszentgyörgyön Molnár Lőrinc volt.
15. Utalás egyik féltestvére férjére Ignác Lászlóra (1868-1927), aki 1898-1918 között Kovásznán volt lelkipásztor, majd Fogarason szolgált és a nagyszebeni egyházmegye esperese lett. (TiREK 4820. 39 - 40.)
16. Kenessey Béla (1858 - 1918) teológiai tanári szolgálatát Budapesten kezdte el 1886-ban és az 1895-ben megnyílt kolozsvári teológiai fakultás első igazgatója lett. Püspökké 1908-ban választotta az erdélyi református egyházkerület. A genfi egyetem 1909-ben díszdoktori oklevéllel tisztelte meg.
17. Nagy Károly (1868 - 1926) az 1894/95. tanévben Nagyenyeden helyettes teológiai tanár volt, a kolozsvári fakultás megnyílásától működött ott rendes tanárként. Ő lett Kenessey Béla utóda a püspöki tisztségben.
18. Molnár Albert (1849 - 1901) szintén a Fakultás megnyílásától, 1895-től volt teológiai tanár Kolozsvárt.

19. Ravasz László (1882 - 1975) 1907-től volt teológiai tanár Kolozsvárt és 1918 - 1921. között egyházkerületi főjegyzőként is működött. A dunamelléki egyházkerület 1921-ben választotta püspökévé. Erről a tiszteről 1948-ban külső hatására mondott le, lelkipásztorként pedig 1951-ben ment nyugdíjba.

20. Bartók György (1882 - 1970) a Kolozsvári Fakultásnak 1909- 1917 között volt a tanára, 1917-től pedig egyetemi tanárként működött Kolozsvárt, majd Szegeden, 1940 - 1944 között ismét Kolozsvárt, végül Budapesten. Számos vallástudományi mű szerzője, ilyen irányú tevékenységéhez tartozik Böhm Károly postumus művének, Az erkölcsi érték tanának sajtó alá rendezése is, amely Az ember és világa 5. köteteként jelent meg 1928-ban.

21. Böhm Károly (1846 - 1911) az egyik legeredetibb, a maga korában nagyhatású filozófus, aki 1896-tól tanított a kolozsvári egyetemen. Említett Az ember és világa ötkötetes főművének (1883 - 1928), de más tanulmányainak is teológiai vonatkozásai vannak.

22. Kecskeméthy Csapó István (1864 - 1938) a kolozsvári fakultásnak megnyílásától kezdve 1936-ig volt rendes tanára. Főként az ószövetségi tudományoknak volt termékeny művelője. Lefordította a teljes Bibliát is, amiből az Újszövetség jelent meg 1931-ben.

23. Pokoly József (1866 - 1933) a kolozsvári fakultásnak alapításától 1912-ig volt tanára, majd Debrecenben tanított a bölcsészeti akadémián, az egyetemnek pedig 1914-től 1930-ig volt nyilvános rendes tanára. Ötkötetes főműve: Az erdélyi református egyház története (Bp. 1904 - 1905) mindmáig nélkülözhetetlen kézikönyv.

24. Megjelent Kecskeméthy István - Bartók György stb.: A mi vallásunk, Kolozsvár, 1917. 5-124.

25. Warga Lajos (1835 - 1900) a sárospataki teológiai akadémia tanára volt 1868-tól haláláig. A keresztyén egyház történelme c. monográfiájának életében csak az 1 - 2. kötete jelent meg (Sárospatak, 1880, 1884), a harmadikat már nem tudta befejezni. Munkáját átnézte, befejezte és újra kiadta Zoványi Jenő. (Sárospatak 1906-1908)

26. Kovács Ödön (1844 - 1895) a nagyenyedi teológiai akadémiának volt a tanára 1869-től haláláig. A teológiai liberalizmus legtekintélyesebb képviselői közé tartozott. Főműve Budapesten jelent meg 2. kötetben 1877 - 1878-ban.
27. Ravasz László születése 60. évfordulójára kiadott *És lőn világosság c.* tanítványai és munkatársai által írt Emlékkönyv (Bp. 1942) az 515-539. lapokon tartalmazza megjelent munkáinak a teljességre törő bibliográfiáját. *Megújulás c.* beszédét nem ismeri. Makkai Sándor feltehetőleg *Én mindeneket megújítok c.* írására utal. (Református Szemle 1908. 731-738.)
28. Református Szemle 1910. 229-231.
29. Az Erdélyi Református Egyházkerület Theologiai Fakultásának Értesítője az 1909-1910. tanévről. Szerk. Nagy Károly. Kolozsvár 1910. 77-78.
31. Az említett tudósok: Adolf Deissmann (1866 - 1937), Friedrich Blass (1843 - 1907), Heinrich Weinel (1874 - 1936), Hermann Gunkel (1862 - 1932), Wilhelm Bousset (1865 - 1920) Németországban egyetemi tanárok voltak és iskolát teremtettek maguk körül.
32. Megjelent Kolozsvárt 1911-ben. Bousset a könyvet 1904-ben írta.
33. Ravasz László igehirdetői útja. *És lőn világosság.* Bp. 1942. 12-13. Megjelent különlenyomatban is.
34. John R. Mott (1865 - 1953) a Keresztyén Diákok Világszövetségének a főtitkára, nagyhatású ökumenikus vezéregyéniség volt. Magyarországon 1909 májusában körutat tett, ami fellendítette a protestáns diákmunkát. Erdélyi útja alkalmából Ravasz László írt róla: Mott János. Református Szemle 1909. 248-252.
35. Szabó Aladár (1860 - 1944) a budapesti teológiai akadémiának 1891 - 1905-ig volt a tanára, majd 1938-ig budapesti lelkipásztorként szolgált. Rendkívül buzgó tevékenységet fejtett ki egyháztársadalmi téren, az ébredés budapesti ágának vezéralakjaként emlékeznek róla.
36. Megjelent Kolozsvárt 1910-ben.
37. Református Szemle 1912. 177-179, 193-197.

38. Frederic William Robertson (1816 - 1853) neves angol prédikátor volt, akinek prédikációiból már id. Révész Imre három kötetet is kiadott magyarul. (Debrecen 1864-1869)
39. Francis Greewood Peabody (1847 - 1936) amerikai unitárius teológus, aki hazájában a szociáletika művelése terén úttörő munkát végzett. Főműve: *Jesus Christ and the Social Question* 1900-ban jelent meg New Yorkban először, 1915-ben pedig 6. kiadásban. A XX. század elején Magyarországon több folyóiratban jelentek meg írásai, az Imre Lajos által lefordított *Esti órákhoz* Ravasz László írt előszót. (Kolozsvár 1912)
40. Czeglédy Sándor (1883 - 1944) pápai teológiai tanár volt 1914 - 1920 között, majd győri, 1928-tól ceglédi lelkipásztor lett. Több folyóiratot szerkesztett, Robertsonon kívül fordított Kálvintól és Kuypertól is. Számos időtálló tanulmány szerzője és lefordította az Újszövetséget is, ami 1924-ben, átdolgozva 1930-ban jelent meg.
41. Imre Lajos (1888 - 1974) kolozsvári hitoktatóként fordította Peabodyt, a Theologiai Fakultásnak 1921 - 1949 között volt a tanára. Termékeny szakíró, főművét (Katechetika. Bp. 1942) Makkai Sándor önéletrajzában később említi is.
42. Schneller István (1847 - 1939) eperjesi és pozsonyi tanársága után került 1895-ben a kolozsvári egyetemre. Neves pedagógiai szakíró, aki az öntudatos személyiség fejlesztését szorgalmazta, de számos teológiai tárgyú tanulmány szerzője is.
43. Kari Raumer: *Geschichte der Pädagogik*, Bd. 1-4. Gütersloh 1872.
44. Theodor Ziegler: *Geschichte der Pädagogik*. 2. Aufl. München 1904.
45. Hermann Weimer: *Geschichte der Pädagogik*. Sammlung Göschen. 3. Aufl. Leipzig 1910.
46. Ernst Linde: *Persönlichkeits-Pädagogik*. 2. Aufl., Leipzig 1905.
47. Rudolf Lehmann: *Erziehung und Erzieher*, Leipzig 1905.
48. Friedrich Niebergall: *Person und Persönlichkeit*, Leipzig 1911.
49. Ottó Willmann: *Didaktik und Bildungslehre*. Bd. 1-2. Braunschweig 1882.
50. Theodor Ziegler: *Allgemeine Pädagogik*. 2. Aufl. Leipzig - Berlin 1907.
51. Pauler Ákos (1876- 1933) filozófus, aki 1912-1915 között Kolozsvárt, ezt követően Budapesten volt egyetemi tanár. Bölcséletében a neotomizmushoz közeledett.

52. Wilhelm Bousset: Die Bedeutung der Person Jesu für den Glauben. Berlin 1910.
53. Böhm Károlynak itt érintett tanulmánya: Az „idea” és „ideál” értékelméleti fontossága, Bp. 1905.
54. Eredetileg Kollektivismus és individualismus cím alatt jelent meg az Athenaeum 1913. 3. sz. 20 - 46. lapjain. Fenti címét a Böhm Károly Társaság kiadványaként nyerte, 1913-ban.
55. Varga Zsigmond (1886 - 1956) kolozsvári, berlini és genfi teológiai tanulmányai után 1911 - 1913 között volt segédlelkész Kolozsvárt. Ekkor kerültek közelebbi kapcsolatba egymással. Ezt követően távozott Debrecenbe, ahol a Református Kollégium Nagykönyvtárában dolgozott, 1915-től Lelkészképző Intézetében tanított is, 1921-ben pedig a helybeli egyetem nyilvános rendes tanára lett a vallástörténeti tanszéken. Ez irányú művei a magyar református teológiai irodalom időtálló termékei.
56. Révész Imre (1889 - 1967) Kolozsvárt 1912-ben helyettes, 1913-tól rendes teológiai tanárként tanított. Debrecenben 1920-ban lett lelkipásztor, 1930-tól pedig egyetemi tanár. A Tiszántúli Református Egyházkerület egyhangú és ismételt kérésére - fenntartásokkal - foglalta el a püspöki széket 1938-ban, amelyről 1949-ben nyugdíjba egyetemi tanárként távozott. Életművével, annak értékelésével legújabbban a Theologiai Szemle 1989. 193 -197., és a Confessio 1989. 3. sz. 11 - 31. lapjain olvasható tanulmányok foglalkoznak.
57. Gönczy Lajos (1889 - 1986) Kolozsvárt tanult teológiát, majd berlini tanulmányútja után, 1912-1914 között püspöki titkár volt. A Kolozsvári Theologiai Fakultás rendes tanáraként 1924-től 1949-ig tanított.
58. Tavaszy Sándor (1888 - 1952) kolozsvári és németországi tanulmányai végeztével, 1913-tól Kolozsvárt püspöki titkár, majd helyettes gimnáziumi tanár volt. A Theologiai Fakultáson 1920-tól tanított a rendszeres teológiai tanszéken. A dialektika teológiának ilyen minőségben a legelső magyar követője. Ez irányú írásai 1923-tól kezdve jelentek meg.
59. Mátyás Ernő (1888 - 1950) tanulmányait 1911-ben fejezte be Kolozsvárt a Theologiai Fakultáson, és 1914-ig segédlelkész volt Nagyenyeden, ill. Kolozsvárt.

Székelyföldváron lelkipásztorként szolgált 1925-ig, de 1924/25-ben helyettes teológiai tanárként is működött. A Sárospataki Református Theológiai Akadémia 1925-ben hívta meg az újszövetségi tanszékre, ahol igen sokat tett a Kollégium szellemi és lelki felvirágoztatásában.

60. Vásárhelyi József (1893 -1916) Kolozsvárt és Genfben végezte el teológiai tanulmányait. Az igen tehetséges ifjú Désen volt segédlelkész, 1915-től pedig püspöki titkár.

61. Protestáns Szemle 1914. 424-443.

62. Uo. 1915. 227-237.

63. Uo. 375-391.

64. Wilhelm Wundt (1832-1920) német filozófus, akinek érdeklődési területe a lélektan volt. Új módszert alkalmazva lemondott a metafizikai és filozófiai spekulációkról, helyettük a természettudományos módszert alkalmazta. A pszichológiai voluntarizmus híve. A Makkai Sándor által használt műve: *Völkerpsychologie. 2. Bd. Mythos und Religion. 2. Ausg. Leipzig 1911.*

65. William James (1842 - 1910) amerikai pszichológus és filozófus. Rendszerében a tapasztalat a megismerés egyetlen princípiuma. Pragmatista felfogású gondolkozó, szerinte az akarat és az érzelem együtt motiválják az ember értékteremtő cselekedeteit. A Makkai Sándor által használt műve: *Die religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit, Übers. Georg Wobbermin. Leipzig 1907.* A könyv teológiatörténeti jelentőségére utal, hogy Wobbermin (1869 - 1943), a Friedrich Schleiermachtet követő német teológus volt, aki a valláspszichológiát a teológia és a szekuláris tudományok szintézise alapján művelte. Hatása Kari Barth felléptéig igen jelentős volt.

66. Richárd Kabisch: *Wie lehren wir Religion?* Göttingen 1912.

67. Ottó Zurhellen - Else Pfeleiderer: *Wie erzählen wir den Kindern die biblischen Geschichten.* Tübingen 1913.

68. Bernhard Dörries: *Die Zehn Gebote, Der Glaube.* Göttingen 1908.

69. Imre Lajos: *Katechetika. A református keresztyén vallásos nevelés rendszere,* Bp. 1932, 132- 133.

70. Lásd a 32. jegyzetet.
71. Pruzsinszky Pál, akinek a bírálata megjelent: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1915. 573-575.
72. Vásárhelyi József (1893-1916) utoljára püspöki titkár. Bírálata: Református Szemle 1915. 642-645.
73. Juhász Albert neves vallástanár volt Kolozsvárt.
74. Barabás Samu (1863 - 1936) a kolozsvári református egyházmegyének 1910 - 1919 között volt az esperese.
75. A könyv 1. kiadása 1923-ban jelent meg, a kritika 1937-ben a 197 - 200. lapokon.
76. „Zörgesetek és megnyittatik néktek.” Tanulmányok, előadások, elmélkedések. Cluj-Kolozsvár 1925.
77. Hermann Ebbinghaus: Abriss der Psychologie. Leipzig 1908., Psychologie. 2. Aufl. Berlin - Leipzig 1908. - Rudolf Eucken: Der Wahrheitsgestalt der Religion. Leipzig 1905., Hauptprobleme der Religionsphilosophie der Gegenwart. Berlin 1907., Az élet értelme és értéke. Ford. Schöpflin Aladár. Bp. 1915. - Théodule Ribot: Die Schöpferkraft der Phantasie. Bonn 1902., Psychologie der Gefühle. Bonn 1903. - Georg Simmel: Die Religion. Frankfurt am Main 1905., Beiträge zur Erkenntnistheorie der Religion. 1902. - Ernst Troeltsch: Psychologie und Erkenntnistheorie in der Religionswissenschaft. Tübingen 1905. - Wilhelm Wundt: Präludien. 2. Aufl. Tübingen - Leipzig 1903., Einleitung in die Philosophie. 1904 - Jonas Cohn: Religion und Kulturwerte. Berlin 1914.
78. Megjelent: Torda 1923.
79. Róm 8,19.
80. Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770 - 1831) a legkiemelkedőbb német idealista filozófus volt.
81. Auguste Comte (1798 - 1857) francia filozófus és szociológus. Nevéhez fűződik a XIX. sz. második felében elterjedt pozitivizmus megalapozása.
82. Émile Durkheim (1858 - 1917) pozitivistá szellemű francia szociológus.
83. Ludwig Feuerbach (1804 - 1872) nagyhatású német materialista filozófus. 84. Az Út 1916. 135-140.

85. Nagy Béla (1877 - 1938) teológiai tanulmányait Sárospatakon és Kolozsvárt végezte. Sárospatakon 1905 - 1924 között tanított a Theologiai Akadémia rendszeres teológiai tanszékén.
86. Marton János (1879 - 1955) az egyháztörténelem tanára volt 1910 - 1950 között.
87. Tüdős István (1866 - 1918) teológiai magántanári képesítést 1891-ben szerzett Sárospatakon, 1912-ben pedig Kolozsvárt avatták bölcsészdoktorrá. A sárospataki Theologiai Akadémián 1895 - 1905 között tanított, 1905-től miskolci lelkipásztor lett. A Tiszáninneri Református Egyházkerület 1914-ben választotta püspökévé.
88. Dókus Ernő (1852 - 1934) a Sárospataki Református Kollégium jótévedője 1910 - 1932 között volt az Egyházkerület főgondnoka.
89. Az említettekén kívül tanártársai voltak még Rácz Lajos, Radácsi György és Rohoska József. Az iskola korabeli történetét és „a pataki szellemet” más összefüggésben mutatja be A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapítása 450. évfordulójára. [Szerk. Barcza József] Bp. 1981. 178-196.
90. Megyericsy Béla (1879 - 1925) a Keresztyén Ifjúsági Egyesület kiemelkedő egyénisége 1910-től volt az Egyesület titkára.
91. Victor János (1888 - 1954) a későbbi neves Dudapesti teológiai tanár és református lelkész lendítette fel a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség, más néven a Magyar Diákok Pro Christo Szövetsége munkáját.
92. Isten valósága. Előadás lelkészi konferencián. Megjelent az Aratás c. gyűjteményes kötetében. Losonc 1926. 12.
93. Albrecht Benjámín Ritschl: Die christliche Lehre in Rechtfertigung und Versöhnung. Bd. 1-3. Bonn 1870-1874.
94. Protestáns Szemle 1817. 524-533.
95. A mi örökségünk. A sárospataki református főiskolában a reformatio négyszázados évfordulója alkalmából tartott egyházi beszédek és felolvasások. (Bev. Buza László) Sárospatak 1918. 7-21., 121-133.
96. Az Út 1918. 134-143.

97. Maksay Albert (1897-1971) az Amerikai Egyesült Államokban töltött két tanulmányév után, 1925-ben lett a Kolozsvári Theologiai Fakultás tanára, az ökumenikus mozgalom kiemelkedő erdélyi munkása volt.
98. Kari Dunkmann: Systematische Theologie. Bd. 1. Religionsphilosophie. Kritik der religiösen Erfahrung als Grundlegung christlicher Theologie. Leipzig 1917.
99. Július Kaftan: Philosophie des Protestantismus. Tübingen 1917.
100. Harry Emerson Fosdick (1878-1959) neves baptista prédikátor, 1913-tól a gyakorlati teológia tanára volt New Yorkban. Több prédikációja megjelent magyar fordításban is.
101. Die Religion in Geschichte und Gegenwart. [1. Ausg.] Hrsg. Friedrich Michael Schiele - Leopold Zscharnack. Bd. 2. Tübingen 1910. 497-577.
102. Sir James George Frazer (1854 - 1941) neves angol etnológus és vallástörténész volt.
103. Tankó Béla (1876 - 1946) Kolozsváron végezte teológiai tanulmányait, majd Edinburghban töltött egy évet. Hazatérte után vallástanár lett Szászvárosban, 1914-től pedig a debreceni egyetem bölcsészeti tanszékén tanított.
104. Protestáns Szemle 1924. 459-463.
105. Wilhelm Heyns: Református dogmatika. Ford. Galambos Zoltán. Bp. 1925. Makkai Sándor bírálata: Az Út 1926. 54-57.
106. Megjelentek Makkai Sándor: „Zörgesetek és megnyittatik néktek.” Kolozsvár 1925. 16-41., 44-54., 65-71.
107. Megjelentek Makkai Sándor: Aratás. Losonc 1926. 9 - 22. 108. Friedrich Niebergall (1866 - 1932) heidelbergi, majd marburgi teológiai professzor a vallástörténeti iskola tekintélyes német képviselője volt. Erdélyi látogatása alkalmából a Theologiai Fakultás tanárai a Dolgozatok a református teologiai tudomány köréből sorozat 13. számaként Niebergall erdélyi emlékfüzetet adtak ki. (Cluj 1934.)
109. Reményik Sándor az 1921-ben indult Pásztortűz, irodalmi és kritikai folyóirat főszerkesztője volt. (A folyóirat 1944-ben szűnt meg.)

110. Összegyűjtve *Az Eszter padja* (1924), *Megszólalnak a kövek* (1925), az *Élet* fejedelme (1934) címen jelentek meg Kolozsvárt.
111. Makkai Sándor: *A mi utunk*. Cluj-Kolozsvár 1929. 225-246.
112. Híradás róla *Református Szemle* 1922. 28 - 30. Történetét feldolgozta Nagy Géza: *Akik kősziklára építettek*. Kolozsvár 1937. 221-241.
113. Összefoglalva „Három év” címen jelent meg. *Aratás*. Losonc 1926. 92-99.
114. A szászvárosi iskola felvirágoztatója gróf Kun Kocsárd volt, mint az intézménynek 1832-1895 közötti főgondnoka. Az új, a modern kívánalmaknak mindenben megfelelő épületet 1910. október 31-én avatták fel.
115. Róm 8,28.
116. Makkai Sándor: *A mi utunk*. Cluj-Kolozsvár 1929. 181-184.
117. *Protestáns Szemle* 1931. 357-374.
118. *A mi utunk*. i. m. 71-105.
119. Zólyomi Jenő: Beszámoló az 1930. ápr. 24 - 26-án Nagyenyeden tartott tudományos theologiai Konferenciáról. *Református Szemle* 1930. 199 - 203.
120. Tavaszy Sándor: *Az enyedi tudományos theologiai konferencia*. *Az Út* 1930. 134-143.
121. *Református Szemle* 1932. 162-171.
122. Összegyűjtve megjelentek Makkai Sándor: *Nem békességet*. (Bp.) 1932. 5 - 62.
123. Bánffy Miklós búcsúztató beszéde: *Református Szemle* 1936. 300-301. Makkai Sándor erdélyi püspökségét méltatta Papp Béla: *Protestáns Szemle* 1940. 294-300.
124. Megjelent Makkai Sándor: *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár 1932. 123-132.
125. Kós Károly: *Erdély, kultúrtörténeti vázlat*, Kolozsvár 1929.
126. Bethlen István *Angliai előadásai*. [Bp. 1933.]
127. A kérdést bölcsészdoktori disszertációban dolgozta fel és irodalmát közölte Nagy Erzsébet: Makkai Sándor 1890-1951. Gyömöre 1984. *Gépirat*. 41-46., 315 - 319. Újabban a *Limes-könyvek* sorozatban jelent meg Cseke Péter és Molnár Gusztáv válogatásában a *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. (Bp. 1989)
128. *Athenaeum* 1938. 147-165.
129. Bp. 1940.

130. Bp. 1941.

131. Protestáns Szemle 1940. 129- 131, átvette a Pester Lloyd is 1940-ben.

132. Láthatár 1942. 226-228.

133. Jelzett írásai: Magyar nevelés, magyar műveltség. Bp. 1937., Tudománnyal és fegyverrel (Arte et marté) A nemzetnevelés terve. (Bp. 1939)

134. Athenaeum 1941. 231-245.

135. Egyházunk belső feladatai ma. Protestáns Szemle 1941. 358-371. A tiszántúli református egyházkerület jövője. Debrecen 1942. A református szellem bélyege az iskolán. Protestáns Szemle 1943. 327 - 336. stb.

136. Theologiai Szemle 1942. 86-111.

137. Károlyi Emlékkönyv. A vizsolyi biblia megjelenésének háromszázötvenedik évfordulójára. Szerk. Vasady Béla. Bp. 1940. 182-195.

138. Makkai Sándor: Mi a „missziói munka”? Theologiai Szemle 1941. 31 - 43. Victor János: A „missziói munka” theológiájához. Uo. 84 - 99.

139. Theologiai Szemle 1944. 84-99.

140. Megjelent: Emlékkönyv Szentpéteri Kun Béla hetvenedik születésnapjára. írták: tanártársai, munkatársai, tanítványai. Debrecen (1946). 310-329.